

83.343
H79

Ү.НОРМАТОВ

“Ўмган кутуб”
қўлбратми

Книга должна быть возвращена
не позже указанного здесь срока

Количество предыдущих выдач _____

Қироатхона

434216

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

„ЎТГАН КУНЛАР“ ҲАЙРАТИ

*Умумтаълим мактаблари адабиёт
ўқитувчилари учун қўлланма*

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги
нашрга тавсия этган

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛАР

Тошкент вилояти
«ТУРОН» кутубхонаси
ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1996

Таниқли адабиётшунос олим Умарали Норматовнинг мазкур рисоласи умумтаълим мактаблари адабиёт ўқитувчилари ва юқори синф ўқувчиларига мўлжалланган бўлиб, унда ўзбек адабиёти дас-тури ҳамда дарслигидаги Абдулла Қодирийга оид, айниқса адиб-нинг шоҳ асари — «Ўтган кунлар» романи, унинг ижодий тарихи, янги ўзбек адабиёти ривождаги ўрни, беқиёс аҳамияти ҳақидаги маълумотлар анча кенгайтириб берилган.

Рисоладан ўзбек адабиётига, хусусан, буюк суз санъаткори А. Қодирий ҳаёти ва ижодига қизикувчи кенг китобхонлар омма-си ҳам фойдаланиши мумкин.

Тақризчилар: ЎРФА муҳбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор **С. Мамажонов**, филоло-гия фанлари номзоди **Т. Халилов**.

Ўзбекистон Халқ таълим вазирлигининг дарсликлар-ни қайта кўриш махсус комиссияси маъқуллаган.

Н 79

Норматов У.

«Ўтган кунлар» ҳайрати.— Т.: Ўқитувчи, 1996. — 80 б.

83.3Ўз

4303010000—113
Н 353(04) — 96 96

С. «Ўқитувчи» нашриёти, 1996

ISBN 5-645-02623-3

...Ўзбек халқининг маънавият ва маърифатини, миллий қадриятлари ва онгини юксалтириши йўлида у зотнинг қилган хизмати беқиёсдир.

Юртимизда Абдулла Қодирий асарлари кириб бормаган бирорта ҳам хонадон бўлмаса керак. У фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон халқларининг ҳам сеvimли адиби, озодлик ва истиқлол куйчисидир.

ИСЛОМ ҚАРИМОВ

СУЗ БОШИ

Абдулла Қодирий ҳақгўй сиймо эди. У фақат ҳаёт ҳақида, ўзгалар ҳақида эмас, ўзи туғрисида ҳам ҳар қандай вазият, шароитда мардона туриб имкон қадар рост гапни айтган ва айтолган адибдир. Жумладан, 1926 йили битган «Таржиман ҳол»ида у ўзи, ижоди хусусида шундай ёзади: «Ишчи-деҳқонлар ёзғон асарларимни суюниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилакларини яқиндан билгувчи... бир ходимлари эдим» .

Бу сузларда ҳеч қанақа манманлик аломати, муболаға йўқ. Адиб бор гапни — чин ҳақиқатни айтган. Қолаверса, ўша даврга қадар ва ундан кейин узоқ йиллар ҳеч ким Қодирий ва унинг ижодига бу қадар ҳаққоний баҳо бера олмаган. Ҳақиқатан ҳам Қодирий асарларини ўз давридаёқ ишчи-деҳқонлар, аниқроғи халқ суйиб, суюниб ўқиган, уни сеvimли ёзувчилари қаторига киритган; бу ҳолнинг сирини, туб сабабини адибнинг ўзи жуда яхши очиб берган. Қодирий халқ орасидан, ишчи-деҳқонларнинг ичидан чиққан, уларнинг дард ва тилакларини яқиндан билган... Адиб ўзига бўлган меҳр-эҳтиром уткинчи бир ҳол эмаслигини сезган ва келажакда ҳам асарлари халқ томонидан сеvimлиб ўқилишига, асло унутилмаслигига ишонган.

Ҳақгўй сиймо ҳақ булиб чиқди. Унинг бебаҳо асарлари XX асрнинг шафқатсиз синовларидан — даҳшатли туфонлари, ижтимоий-сиёсий талотумлари, мустабид тузум тазйиқу таъқибларидан омон ўта олди. Ўша оғир

йилларда ҳам халқнинг Қодирий шахсига, унинг машҳур романларига бўлган қизиқиши, меҳр-эҳтироми заррача бўлсин сусаймади.

Қодирий ижодига бўлган қизиқиш фақат ўзимизда эмас, қўшни тожиклар орасига, қардош туркий халқлар, шунингдек жаҳоннинг кўплаб тараққий этган мамлакатларига ҳам ёйила борди. С. Айний, М. Аvezов, Х. Деряев, Ч. Айтматов сингари улкан алломалар Қодирий романларининг кашфиётчилик моҳияти, қардош халқлар адабиёти ривожига таъсири хусусида илик гаплар айтганлар; атоқли рус шарқшуноси Е. Бертельс, машҳур рус танқидчилари З. Кедрина, В. Оскоцкий Қодирий ижодига юксак баҳо берганлар; немис адабиётшуноси Н. Тун, америкалик тадқиқотчилар Э. А. Олворт, Христовор Мурфи, асли эронлик америка олимаси Эден Наби Қодирий ижоди бўйича жиддий ишлар қилганлар.

Қодирий ижодий мероси XX аср янги ўзбек адабиёти раўнақига ғоят самарали таъсир кўрсатди. Дадил айтиш мумкинки, XX асрда Қодирийдан қандайдир йўсинда таъсирланмаган, урганмаган бирорта ҳам машҳур ўзбек ёзувчиси, шоири, драматурги, танқидчиси йўқ. Қодирий мероси фақат сўз санъати, адабий тафаккур ривожига эмас, халқимиз маънавий раўнақига учун ҳам ардоқли. Қодирий асарлари халқимизнинг маънавий камолотида, унинг XX аср талотумлари гирдобида ўзлигини, бетакрор миллий, маънавий қадриятларини сақлаб қолишида мислсиз роль ўйнади. «Киши умрида ўқиган китоблар ичида шундоқ китоблар бўладики, — дейди шоир Эркин Воҳидов, — улар умрининг бир қисмига, инсон ўзлигининг таркибига айланиб қолади. «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» мен учун ана шундай китоблардан. Улар мени одам қилиб шакллантирган. Дунёқарашимни, юрагим ҳолатини белгиллаган, умрим бойлигини бўлган китоблар сирасига киради». Шоир Шукрулло фикрича, «Қодирийнинг халқимизга қилган хизматлари беқиёс. Адиб ўз асарлари билан халқимиз онгига етказган нарсанинг ҳеч бир қиёси йўқ. Уни сўз билан ифодалаб бўлмайди. У ўз ҳаётида миллат дарди, Ватан муҳаббати, мустақиллик орзуси билан яшади». Одил Ёқубов ёзувчининг биргина асари, асардаги бир қаҳрамон, қаҳрамоннинг аҳиллик ҳақидаги сўзларидан асрга татигулик маъно топади: «Мана, 70 йилдирки, буюк бобомиз ўзининг севимли қаҳрамони

Юсуфбек Ҳожи тили билан бизни аҳиллик ва инсофликка чақиради, миллат учун ноаҳиллик иллатидан ёмон иллат йўқлиги ҳақида тинмай огоҳлантириб келади. Доно адибимизнинг бу сўзлари севимли диёримиз мустақилликка чиққан бу саодатли кунларда алоҳида аҳамият касб этмоқда».

Қодирий асарларининг бу хил аҳамиятли жиҳатлари беҳисоб. Шунинг учун ҳам биз Қодирий даҳоси олдида ҳар қанча таъзим қилсак оз.

Қодирий ҳаёти, ижоди олий ва умумтаълим мактабларида кўпдан бери ўқитилади, ўрганилади. Умумтаълим мактаблари учун тузилган янги адабиёт дастури ва дарсликларида Қодирий ижодини муносиб тарзда ўрганиш йўлида дадил қадамлар қўйилди, хусусан, 11-синфда Қодирийнинг машаққатли ва шонли ҳаёт ҳамда ижод йўли ҳақида кенгроқ тасаввур бериш, «Ўтган кунлар» романини махсус ўрганиш назарда тутилган.

Қўлингиздаги рисола адабиёт ўқитувчилари, юқори синф ўқувчилари учун дастур ва дарсликдаги Қодирийга оид маълумот, қарашларни кенгайтиришга, айниқса адибнинг шоҳ асари «Ўтган кунлар» романи, унинг ижодий тарихи, маъно ҳамда бадийят жиҳолари, янги ўзбек адабиёти ривожига ўрни, беқиёс аҳамияти ҳақидаги тасаввурларни чуқурлаштиришга хизмат қилади, деган умиддамиз.

ҚИСМАТ ВА ЖАСОРАТ

Бугун биз бу беназир сиймога кўпинча «Қодирий бобо» деб мурожаат этамиз, «Қодирий бобо» дея қўшиқларда тилга оламиз, уни нуроний отахон қиёфасида тасаввур қиламиз. Аслида бу табаррук сиймо ўз умрининг ҳали «бобо» фаслига етмай, айни қирчиллама йигитлик палласида фоний дунёни тарк этган эди. Абдулла Қодирий бор-йўғи қирқ тўрт йил умр кўрди. Шундан атиги йигирма йили қизғин ижтимоий фаолият бадий ижодга бахшида этилди. Шу йигирма йил ҳам машаққатлар, кескин курашлар, алғов-далғовлар, таъкибу таҳдидлар ичида кечди. Тақдир уни асло аямади. Болалигиданоқ ҳаёт шафқатсизликларини татиди, бировларнинг эшигида ишлади, қўл кучи, пешона тери билан кун кечиришга ўрганди. Мурғаклигиданоқ илмга чанқоқ, ўткир зеҳинли, тиришқоқ Абдулла, гарчи ўз сўзи билан айтганда, «тартиблик мактаб кўрмаган»

булса-да, ўз тиришуви орқасида замонасининг энг пешқадам зиёлилари, адиблари сафидан жой олди. Бу забардаст сиймо ўзининг фавқулодда ноёб истеъдоди, мислсиз жасорати билан халқимиз маданияти, адабиёти тарихида ёрқин из қолдирди, кўп асрлик миллий адабиётимиз ривожига улкан бурилиш ясаган, туб янги босқинчи бошлаб берган тенгсиз романлар яратди. Адиб «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди. Улар замонавий жаҳон адабиётининг нодир намуналари билан бир қаторда туради. Унинг қаламига мансуб ҳикоялар, ҳажвий асарлар, публицистик, адабий-танқидий мақолалар, бадий таржималар XX аср ўзбек адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган. Адибнинг ижодий мероси, машаққатли қисмати, шонли ва фожияли умр йўли, мислсиз жасорати авлодлар учун ҳам ибрат, ҳам аччиқ сабоқдир.

Халқимиз Қодирий шахсига, меросига ҳамиша катта эҳтиром, зўр қизиқиш билан қараган. Афсуски, мустабид тузум, жоҳил адабий сиёсат узоқ йиллар халқнинг ана шу қизиқиш ва эҳтироми йўлига ғов солиб келди. 20-йиллари адибнинг инсонлик шаънини топтаб, уни ҳибсга олдилар, бир неча ой қамоқда тутдилар, сўнг ун йил давомида унинг шахси, асарлари теварагида «ҳақсиз ҳужумлар», «англашмовчиликлар», «бемаза иснодлар», «жимжималик замзамалар» давом этди. Ниҳоят, 30-йилларнинг мудҳиш довули Қодирийни халқ орасидан юлиб олиб кетди, унинг бебаҳо асарлари қатағон этилди. 50-йилларнинг охирларига келиб, Сталин шахсига сиғиниш қораланиб, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида муайян ўзгаришлар рўй бергач, адибнинг қутлуғ номи, шаъни тикланди, бебаҳо мероси халққа қайтарила бошланди, у ҳақда қатор яхши тадқиқотлар пайдо бўлди. Бироқ, мустабид тузум шаронтида адиб ҳақидаги бор ҳақиқат тўла юзага чиқмаган эди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб, мустабид тузум тагига сув кетиб, емирила бошлагач, ниҳоят, истиқлол даврида ҳақиқат йўлидаги тўсиқлар олиб ташланди. Адибнинг авваллари бирмунча шубҳали, қалтис туюлган қатор публицистик асарлари эълон этилди, «Ўтган кунлар» матнида авваллари тушириб қолдирилган ўринлар жойига қўйилди; Қодирий ҳаёти ва қисматининг энг кескин, фожий паллалари — 1926 йили Қодирий устидан бўлган суд процесси материаллари,

1938 йилги тергов ва ҳукм тафсилотлари эълон этилди. Ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг шафқатсиз ҳақиқат руҳида битилган «Қодирийнинг сўнги кунлари» хотира-қиссаси майдонга келди, шунингдек И. Султон, Ҳ. Султонов ва Н. Боқий каби ёзувчиларнинг Қодирий ҳаётининг драматик лавҳаларини гавдалантирувчи асарлари жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилди. Адиб асарларини янгича нигоҳ билан таҳлил ва талқин этишга уринишлар бўлди.

Шуларга қарамай, ҳануз улуғ адиб, табаррук сиймо Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижод йўлини барча қирралари, бутун улуғворлиги, мураккаблиги, драмалари, фожиалари билан мукамал тарзда ёритадиган яхлит асарга эга эмасмиз. Ҳали ёзувчининг мукамал асарлари чиққани йўқ, илмий биографияси ёзилган эмас. Айниқса Қодирий шахсияти, сиймоси бор бўйича гавдалантирилмаган, аччиқ қисмати, фожиасининг туб сабаблари, илдизлари етарли идрок ва таҳлил этилмаган. «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларининг ижодий тарихи, асл матни муаммоси, маъно жилolari устида жиддий текширишлар давом эттирилиши лозим.

Қодирий ижтимоий фаолият доирасига, бадий ижод оламига аср бошларида ўлкада етакчи ижтимоий-мафкуравий куч саналмиш жадидчилик ҳаракати таъсирида кириб келди. Кўпчилик илғор маърифатпарварлар, эрқпарвар зиёлилар қатори у юртдаги инқилобий ўзгаришларга, озодлик ҳаракатларига зўр хайрихоҳлик билдирди. «Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлғонига хурсандчилиги албатта дунёга сиғмас эди, — деб ёзади у таржиман ҳолида. — Айниқса 1916 йил рабоний олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди». Қодирий октябрь тунтариши ва большевиклар сиёсатини дастлаб февраль ҳурриятининг давоми деб тушунади. «Октябрдан биз бошқача жасорат олдик. Сўз эркинлиги олдик», инқилоб «онг берди, ҳақ берди» дея қувонади. Катта ишонч, ғайрат-шижоат билан «озодлик йўлида ҳар қандай оғирликка ҳам чидаб», турли вазифаларда ишлайди, кўпроқ матбуотда — «Озиқ ишлари», «Рўста», «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Коммунист йўлдоши» газета ва журналларида фаолият кўрсатди, «Муштум» журнали унинг иштирокида ташкил топди. Ҳабибулла Қодирий берган маълумотга кўра, адибнинг 1919—1925 йиллар оралиғида

ёзган мақолалари 300 атрофида. Қодирийнинг публицистик чиқишлари аввало ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг солномаси, ёзувчининг ўша йиллар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларига, кундалик воқеаларга, ҳаёт муаммолари, жумбоқларига муносабати, қалб садоси, адиб ўйлари, маънавий изланишлари, кўнгилдаги қувонч ва ташвишлари, асл ғоя, маслаҳи ифодаси, қисқаси — ёзувчининг маънавий таржиман ҳоли ҳужжатлари сифатида ғоят ардоқли.

Қодирий публицистикасининг мавзу-муаммолар доираси хийла кенг. Улар орасида ҳаётдаги муҳим тадбирларни, янгиликларни олқишлаб, қўллаб-қувватловчи, тарғиб ва ташвиқ этувчи, мураккаб инсоний тақдирлар ҳақида ҳикоя қилувчи, қардош халқлар ҳаёти ва хориждаги воқеаларга бағишланган мақолалар, бир туркум адабий-танқидий ишларни учратамиз. Қодирий қандай мавзуда қалам тебратмасин, уларда адиб шахсияти, қалб бисоти, кучли ва ожиз жиҳатлари баралла кўриниб туради.

Қодирий катта қалб, зўр ақл-заковат, юксак истеъдод эгаси бўлса ҳам, барибир, ўз даврининг фарзанди эди. Инкилоб йилларининг, шўро матбуотининг эҳтиросли қаламкашига хос муайян «қизиллашмиш», инкилобий бетоқатлик унга ҳам ёт эмас эди. Маълум муддат ўша йиллари мамлакатда авж олдирилган «синфий кураш», «динга қарши» жававали даҳриёна кампания таъсирида адиб бойлар, эшонлар, уламоларни фақат бой, эшон, уламо бўлганликлари учунгина синфий душман санаб, уларга қарши матбуотда «жиҳоди акбар» эълон этиб, аёвсиз кураш олиб бориш, синфий, мафкуравий рақибларни танқид қилиш, фош этишда хийла жангарлик, қизиққонлик кўрсатади. Бахслар пайтида гоҳ одоб доирасидан чиқиб, ҳамкасбларини ҳақоратлаш томон ўтиб кетиш ҳолларига ҳам йўл қўяди. Адибнинг ўзи шу хилдаги «синфий рақобат»чиликнинг жабрини кўрди — шу хилдаги хатти-ҳаракатлари туфайли, ёзувчининг ўзи иқдор бўлганидай, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар каторлаштирди. 1926 йили Қодирий бошига тушган мусибатда ана шу рақибларнинг қўли, иштироки борлиги аниқ.

1926 йилги «Абдулла Қодиров иши» юзасидан тергов ҳужжатларини варақлаганда бир нарса аён бўлади: ҳуқуқ, адлия ходимлари Қодирийни ҳибсга олган дақиқалардан бошлаб, то суд ҳукми чиқарилгунга қадар

адолат йулидан бориб ҳақиқатни аниқлаш эмас, ҳар боб билан адибга қўйилган «айб» ларни тасдиқлашга, ҳатто «жиной ишни» чуқурлаштиришга ҳаракат қилганлар. Қамоқда, тергов пайтида устига бўхтондан иборат асоссиз айблар қўйилганда, айниқса ҳамкасбларининг юзсизларча мунофиқлик қилаётганлигини, ошқора хиёнат кучасига кирганини кўрганида адиб қандай аҳволга тушгани, бу ниймонни бутун, виждони пок, ҳалол, ростгўй, мард инсон қалбида қандай туғёнлар кечганини хаёлан тасаввур қилиш мумкин. Агар уша кескин драматик руҳий ҳолат тўла тикланса, шекспирона трагедия туғилиши аниқ.

«Абдулла Қодиров иши»га онд хужжатлар орасида «Суроқ мажлиси протоколи» нисбатан батафсил, ўзбек тилида саводли тузилган. Афтидан Қодирийнинг сўзлари адиб томонидан ўз қўли билан ёзиб берилгану, котиб уни оққа кўчирган. Протоколда Қодирий ўзинга қўйилган айбларнинг бошдан-оёқ нотўғри, мантиксиз ва ғаразгўйликдан иборат эканини, ўзининг кимлигини — ўтмиши ва ҳозирги кунини, эътиқоди ҳамда маслагини бэён этиб беради. Суддаги «Айбдор Абдулла Қодирийнинг охириги сўзи» деб аталган бу тарихий хужжатда Қодирий табиатиға хос кўп жиҳатлар — мустақкам нймон-эътиқод, катта ақл-заковат, зўр маътик, таҳлилий-илмий мушоҳада, ўта ҳақгўйлик, мардона бир шижоат — барчаси ёрқин намоён бўлган. Хийла босиқлик, мулоҳазакорлик билан ижод этилган охириги сўзда, барибир, Қодирийнинг бадий ижод, ҳиссиёт кишиен экани, унинг ёниқ қалби, юрак туғёни, ғазаби, нафрати, алам-изтироблари, фигони барча-барчаси баралла сезилиб, эшитилиб туради. Ёзувчи айбдор сифатида ҳибсга олинншиға баҳона бўлган «Йиғинди гаплар» мақоласининг ёзилиши, «Муштум» да чиқиши жараёни туғрисида гапириб, бу ҳодисанинг жонли шоҳидларини келтириб, у аввало масъул муҳаррирининг розилиги, маъқуллаши, хайрихоҳлиги билан чиққанлигини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар билан исботлайди. Қодирий мақоладаги жумҳурият масъул раҳбарлари — Охунбобоев ва Икромовға даҳлдор жумалалар, яъни овсар тилидан айтилган гўё Охунбобоев билан Икромовни танқид қилаётгандай кўринган гаплар аслида улар шахсиятини камситиш, обрусизлантириш бўлмай, балки бунинг акси, ҳазил-мутобиба — овсарона танқид йули билан улар ёнини олиш эканини айтади.

Бунн тушуннш, англаш учун кишида озгина фаросат, хазил-юмор туйғуси булиши зарурлигини уктиради. Шу мақсада у кулги тарихини эсга олади. Кулги табиатини билмаслик, ҳис этмаслик, умуман баднийат бобидаги бефаросатлик, жаҳолат тарихда қандай фожиаларга олиб келганлигини, бундан ғаразғўй, майда кимсалар қабих ниятларини амалга ошириш учун фойдаланганликларини эслатади.

Қодирийга айниқса бирга ишлаган, кечагина бир дастурхон атрофида утирган ҳамкасабаларнинг сўроқ пайти «шахсий адоват» орқасида ёлғон гувоҳлик беришлари алам қилади. Ёзувчи уларнинг номларини бирма-бир тилга олиб ўтади. Адиб бундай мунофиқ, тубан шахслар олтида ўзини мардона тутати, бирон ўринда бўлсин паст кетмайди, туҳмату бўҳтонлардан, сиёсий айблар ва дағдағалардан чўчимайди, таҳликага тушмайди, ҳеч кимдан мадад, ҳимоя сўраб ялинмайди, ҳақиқатга тик қарайди. «Мен туғрилиқ орқасида бош кетса, «иҳ» дейдиган йиғит эмасман» — адибнинг бу гапи ниҳоятга самимий, унда ҳеч қанақа ясамалиқ, муболаға йўқ. Қодирийнинг суддаги кўп сўзларини унинг ўзига хос этиқодномаси дейиш мумкин. Аслида бундай этиқод суддан анча олдин шаклланган. Унингча: «Ҳаммадан илгарини шахс ўзини танисин, сўнгра бошқани! Зеро, «ўзини билмаган ўзгани билмас» сўзи турмуш онасининг дард чекиб туққан туғрич ўғлидир». У гурур билан «... шу кунгача маним мезоним виждоним булиб келди, бундан сўнг ҳам жиювим ўшанинг қўлида», — дейди. Виждонсиз, этиқодсиз одамлардан ҳеч қачон яхшилик кутиб бўлмайди. «... бўйин букаан банда бандаларнинг энг ярамаспидир, қўллик бунёд қилган расво расволарнинг яна ашаддий расвосидир, — дея баҳсин давом эттиради у. — ... шахсий бутунлик, мустақил шахсият қўллик билан зиддир. Шахсий бутунлигини бўлмагон, яъни ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи топилмагон ожиз, ихтиёрсиз одамлар жамият учун фойдалиқ ва чин аъзо бўлолмаслар. Чунки аксар мунофиқлик ва майдалиқ ихтиёрсиз ҳам ўзига ишончсиз кишилардагина гавдаланиши илмий равишда исбот қилинғондир».

Ҳа, Қодирий ўз қадрини биладиган, виждонли, «шахсий бутун», «мустақил шахсият» соҳиби, мардона, қаҳрамонона, беназир сиймо эди. У фақат суддаги охириги сўзида эмас, уч ойдан ошиқроқ қамоқда ётган

кезлари, терговлар, ҳар хил тазйиқлар пайтида ҳам сира иккиланмай, қатъий туриб уз шаънини ҳимоя қилади.

Бироқ, шуларга қарамай, Қодирий, барибир тирик инсон. У ҳар қанча мардона шахс, «мустақил шахсият» соҳиби бўлмасин, ўзининг ҳақлигига ишонмасин, ўзи атрофидаги машмашалар туфайли «майда кишилар» қутқуси билан айбсиз айбдор бўлиб қолиши, инқилоб, озодлик ишига жонини тиккан чин ватан фуқаросининг тескаричи сифатида совет ҳокимияти қамоқхонасига тушиши — шоир айтмоқчи, чархи кажрафторининг бу ғаройиб шеваси, бундай мислсиз ҳўрлик адиб қалбини пора-пора қилади. «Кўнглида шамсий ғуборати, тескаричилик мақсади бўлмагон содда, гул, виждонлик йиғитга бу қадар ҳўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир». Адибнинг алам-ўқинчларга тўла бу қалб фиғонини уни шу кўйларга солган, шундай қарорга келишга мажбур этган тубан кимсалар, ўша муҳит — вазият устидан чиқарилган зўр айбнома каби янграйди.

Маълумки, октябрь тўнтариши мамлакат, кўҳна Туркистон тақдирини чуқур из қолдирди. Айрим бунёдкорлик ишлари билан баробар инқилобнинг емирувчилик томонлари кенг намоён бўла борди; большевиклар мафкураси ва сиёсати кўпгина софдил зиёлиларни чалғитди; кўҳна ўтмишни, ўтмишдан қолган жамики қадриятларни, дин, ахлоқ, фалсафа, адабиёт ва санъат, кўҳна маданиятнинг кўпдан-кўп нодир намуналарини инкор қилиш кенг ёйилди, янги маданият, адабиётнинг бир қатор пешқадам вакиллари, масалан, инқилобчи шоир Ҳамза «эски турмуш боғлари»ни «қарға-зоғлар»га макон қилиб қолдиришга, «эски турмуш»ни бутунлай бузиб, замон ичра «янги турмуш»ни тузишга чорлади, бу йўлда «Бизга кимки қарши турса, шартта-шартта отамиз!» деб чиқди. Бундай кайфият қисман Қодирийда, унинг публицистик чиқишларида ҳам кўринди. Энг ёмони, инқилобий жангарлик, бетоқатлик туфайли одамлар орасидаги оддий инсоний муносабатлар, Шарқ халқларига, айниқса зиёлиларига хос юксак ахлоқ, одоб-адиб даражаси кета бошлади, кишининг ҳар бир хатти-ҳаракатини ғоявий-синфий мезонлар билан ўлчаш, бир-биридан айб, ғоявий хато қидириш, бир-бирининг устидан тегишли идораларга донос — гап етказиш

одат тусини олди, ҳатто бу ҳол 20-йилларнинг ўрталарига келиб, даврининг ахлоқ нормаси, давлат-партия сиёсати даражасига кўтарилди. Шу тариқа одамлар орасида бир-бирига ишончсизлик, мунофиқлик кенг ёйила бошлади. Боя кўриб ўтганимиздек, Қодирий билан унинг энг яқин кишилари — Назир Турақул, Комил Алимов, Ғози Юнус, Зиё Саид каби ҳамкасабалари орасидаги кўнгилсиз можаролар, шу ғайринисоний, ғайри-ахлоқий вазият, сиёсатнинг ўзбек зиёлилари ичидаги илк қурбонларидан бири — энг ҳалол, юксак эътиқод, мислсиз истеъдод соҳиби, ҳақгўй адиб Қодирий бўлди.

Қодирий октябрь тўнтариши туфайли суз эркинлиги, жасорат олдик деб қувонган, энди бор овоз билан ҳақиқатни айтиш, ёзишга чоғланган эди; у инқилобни, янги ҳаётни олқишлаш, ҳимоя қилиш билан баробар янги ҳаёт йўлидаги хилма-хил тўсиқларни фoš этишга, совет воқелиги ривожидан қаршиликларини ҳолис туриб кўрсатишга жазм этди. У билардики, янги ҳаёт йўлидаги тўсиқлар фақат синфий душманлар — бой, мутассиб домла-имом, руҳонийлар қаршилигидан иборат эмас, янги дунё қурувчилари ҳаракати, интилишининг ўзи ички зиддиятларга, қарама-қаршиликларга эга эди. қатор чиқишларида, ҳусусан, ҳажвий асарларида адиб мана шу зиддиятлар моҳиятини очишга, бадий таҳлил этишга интилди. Аммо унинг бу интилишлари бирин-кетин зарбага учрай бошлади. «Московдан» хатлари тақдирида бунини аниқ сездим. «Йиғинди гаплар»даги айрим ҳаёт зиддиятларига юмористик муносабат, ҳукумат кишилари ҳақидаги беозоргина кулги бу қадар шов-шувларга, оғир кургуликларга олиб келишининг у бошда ҳаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Демак, бу даврга келиб, совет воқелиги зиддиятларини кўрсатиш, салгина бўлсин жамият, унинг раҳбарияти ҳақидаги танқидий гап айтиш имкони битди. Хуллас, 1926 йилги Қодирий фожиасининг асл илдизи уша кезлардаги ижтимоий-сиёсий вазиятга, мамлакатда бошланган октябрь тўнтариши, социализм идеалларидан, большевиклар ваъдаларидан чекиниш ҳодисасига бориб тақалади.

Аммо Қодирийнинг энг катта бахти шундаки, у муайян муддат давр таъсирига берилган, «қизиллашган», замона гирдобидан гоҳ бирёқлама сузлар айтган, давр тузони ичра қолиб, бошига оғир савдолар тушган бўлмасин, барибир, 20-йиллар алғов-далғовларидан омон

чиқди, оқибат натижада давр тазйиқларини енгиб ўтиб, улардан юқори кўтарила олди, хусусан, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари билан замонасидан бир неча ўн йиллар олға кетди.

Шу пайтга қадар «Ўтган кунлар» романидан парчалар 1922 йилда «Инқилоб» журналича босила бошлаганлигини, 1925 йили асарнинг бўлимлари алоҳида-алоҳида ҳолда, сўнг 1926 йили ёзувчининг жиддий таҳрири билан яхлит ҳолда китоб бўлиб чиққанини билар эдик. Адиб романи қачон ёзишга киришгани ҳақида ҳар хил тахминлар юрарди. 1937 йили Қодирий устидан уюштирилган жиний иш, тергов материалларининг эълон этилиши туфайли маълум бўлдики, адибнинг ўзи «Ўтган кунлар»ни 1919 йилда ёза бошлаганини айтган. Романининг 1925 йили чоп этилган биринчи бўлимига илова тариқасида битилган «Ўзр»да адиб бу асар дунёга келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлагани, «беш йиллаб босила олмай» ётгани ҳақида кўйиниб ёзди. Демак, роман 1920 йилдаёқ ёзиб тугатилган, аммо асар қўлёзмаси устидан иш у тўла ҳолда нашр этилгунга қадар давом этган.

Ёзувчи «Ўтган кунлар»да ҳолис-объектив туриб, ўтган XIX аср ўрталаридаги Туркистон тарихининг, ўзбек халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини беради, муҳим тарихий жараёнларни чуқур бадиий таҳлил этади, даврнинг етакчи ижтимоий кучлари моҳиятини очади, ўша замон кишиларининг аҳвол-руҳияти, орзу-интилишлари, қувонч ва ташвишларини фавқуллодда бир маҳорат билан ёрқин образлар орқали кўрсатади. Адиб асар ёзилган давр ҳукмрон мафкураси таъсирига, ўзининг ўша кезлардаги синфий майлларига берилмай, реализмнинг бош принциплари асосида реал ҳаёт қандай бўлса, ушандайича кўрсатади. Назаримда илк бор ҳудди шу роман орқали ўзбек халқи ўзининг бўй-бастини, асл қиёфасини, ички дунёсини, кучли ва ожиз томонларни бор бўйича ҳудди тиниқ кўзгудагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди.

Адиб ўтмишдан олиб ёзган бу асарида ўтмиш ҳақиқатини асло бузмаган, замонавийлаштирмаган ҳолда замонавий мавзудаги асарларида замонаси ҳақидаги айтолмаган жуда кўп гапларини айтишга, ўзини тўлақинлантирган талай муаммоларга қарашини изҳор этишга эришди. Чор Россиясига муносабат, юрт истиқ-

лоли, миллий давлат тақдири, халқнинг бирлиги, шахс эрки, ахлоқ, оила, севги каби масалалар бўйича ёзувчи илгари сурган ғоялар, хусусан, халқнинг ўтмиши, ўтмиш маданияти инкор этилаётган ўша 20-йиллар шароитида, тарихимизнинг энг кир, қора кунларида ҳам халқимиз орасида ажойиб сиймоларнинг бўлганлиги, улар одамдек яшаб ўтганлиги, уларнинг катта қалби, юксак маданияти, орзу-интилишлари, эл-юрт тақдири ҳақидаги ўйлари, изтироб ва қувончлари тасвири — булар ўша давр маъмурий қумондонлик сиёсати билан пинҳона баҳс-мунозара самараси эди.

Романи ўзбек ўқувчиси, бутун туркий тилда сузлашувчи халқларнинг зукко кишилари катта байрамдек кутиб олдилар, роман тилларда дostonга айланди, у қисқа фурсатда қайта-қайта чоп этилди, бир неча тилларга таржима қилинди. Афсус, адабий танқид ўз вақтида романининг ҳаққоний баҳосини беролмади; ёзувчи М. Шевердин уни зарарли асар деб баҳолади, мунаққид Сотти Хусайин «Ўтган кунлар» ҳақидаги рисоласида роман моҳиятини бузиб кўрсатди. Ҳатто Ойбекдек зукко шахс «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида атиб маҳорати хусусида илиқ гаплар айтса ҳам, романининг ғоявий йўналишини бирёқлама талқин этди, асарнинг асл моҳиятини очиб беролмади. Роман тўғрисидаги чин ҳақиқат фақат 60—80-йилларга келиб юзага чиқа бошлади, лекин ҳамон бу ҳақиқат тулалигича кашф этилгани йўқ. Бу романи ҳар бир давр, ҳар бир китобхон ва, табиийки, ҳар бир адабиётшунос, танқидчи ўзича идрок этади, кашф қилади.

Ҳақли равишда савол туғилади. Ёзувчи 20-йилларнинг бошларида қандай қилиб «Ўтган кунлар»дек, А. Қаҳҳор ибораси билан айтганда, янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли роман яратишга эришди, реализмининг юксак чўққисига кўтарила олди?

Аввало, Қодирий ноёб истеъдод эгаси. Ойбек айтгандай у ижодда, «турмушни бадний кўрсатиш» бобида ғоят тез ўсди, унинг насрдаги усталлиги тез мукамаллашди. «Ўқувонбоз» билан «Улоқда» ҳикоясини қиёслаб кўринг. Орадан бир йил ўтар-ўтмас реализм томон шу қадар олға кетиш ҳайратомуз ҳодиса. Гоҳо бутун бошли адабиёт ва улкан истеъдодлар бунақа тадрижий йўлни босиб ўтиши учун бир неча ўн йиллар

керак бўлади... Бу орада Қодирий юрти катта ижтимоий силсилалар палласига — миллий уйғониш, озодлик, инқилобий воқеалар даврига кирди, адиб бундай ҳаракатларда фаол иштирок этди, сўнг совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида янги ҳаёт, янги маданият, матбуот, адабиёт яратиш учун кетган шиддатли ва зиддиятли курашнинг олдинги сафида борди. Ҳаётдаги инқилобий ўзгаришлар, қизғин фаолият адибдаги катта маънавий-ижодий имкониятларни, ёзувчи истеъдодини яна ҳам тезроқ, тўлароқ юзага чиқишига олиб келди. 20-йиллар адабиётида бунақа ҳодисалар кўп бўлган. Ҳамза, Фитрат, Чўлпон каби улкан санъаткорлар истеъдодининг худди ўша йиллари кенг намоён бўлганлигини эсланг.

«Ўтган кунлар»дек романи яратиш учун ёзувчида муайян тайёргарлик, катта адабий билим, эстетик бисот бўлиши лозим. Ёзувчи ёшлигиданоқ Шарқ ва Ғарб маданияти, адабиёти намуналари билан танишиш имкониятига муяссар бўлди. Рус-тузем мактабида рус тилини эгаллади, Москвада олий журналистика институтида ўқиб, жаҳон адабиёти, маданияти билан яқиндан танишди, мадрасада таълим олиб, араб, форс тилларини, адабиётларини чуқур ўзлаштирди, татарларда ва қардош туркий тилларда чиқиб турган театр ва янги типдаги проза намуналари билан оشنا бўлди, ўзи ёзганидек, турк миллий адабиётининг ўша даврдаги машҳур насрчилари Ёқуб Қодирий, Фолиҳ Рафикий, Равшан Ашраф, Яҳё Камоллар унинг сеvimли ёзувчилари эди, араб адиби Жўржи Зайдон романларини сеvim муталаа қилди, Зайдонни ўзини роман ёзишга ҳаваслантирган устоз деб атади. Қодирийнинг 20-йилларда ёзган адабий-танқидий мақолаларида рус ва овропо адабиётининг Данте, Сервантес, Гоголь каби буюк намояндалари номлари учрайди, бугина эмас, ёзувчи бу адиблар ижоди моҳиятини чуқур англаб етган, уларнинг айрим асарлари хусусида теран фикр-мулоҳазалар билдирган. Умуман олганда, 20-йилларда Абдулла Қодирий ҳар тарафлама шаклланган мукаммал реалистик эстетик қарашларга эга эди. Шуниси муҳимки, Қодирийнинг реализмга онд назарий эстетик қарашлари бевосита ижод жараёнида амалиёт билан бирга туғилди, шаклланди. 20-йиллар ўзбек адабиётида ҳеч ким Қодирийчалик реализм назарияси билан бу қадар

кенг машғул бўлмаган. Қолаверса, ўша кезлари бизда ҳеч ким реализм бобида ижодда Қодирий даражасига кўтарила олмаган. Жаҳон адабиётидан яхши биламизки, реализмнинг эстетик концепциясини биринчи галда реалист адибларнинг ўзлари ишлаб чиққанлар. Ўзбек адабиётида шу буюк вазифани ўташ биринчи галда буюк реалист адиб Қодирий зиммасига тушди.

20-йиллар ўрталарига келиб, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётда таркиб топа бошлаган носоглом муҳит — вазият унинг кўп эзгу ниятлари йўлга ғов солди. Ёзувчининг номи эл орасида дoston бўлган, «Ўтган кунлар» романи босилиб, қўлма-қўл бўлиб ўқиладиган, адиб ҳаёли янги-янги ижодий режалар билан банд бўлиб юрган бир пайтда у, кўриб ўтганимиздек, мудҳиш муҳитнинг, нобоп сиёсатнинг қурбонига айланди. Ёзувчи айтмоқчи, маънавий ўлим билан ўлдирилди. Адибнинг ҳаётдан, ижоддан, ҳамкасб дўстларидан ихлоси қайтди, ҳафсаласи пир бўлди, энди у жисмоний ўлимга ҳам рози эди. Яхшиямки, ҳали асл инсоний сифатлар ҳаёт экан, одамлар, ҳамкасблар орасида инсоф, диёнат тугаб битмаган экан, юқори доираларда инсофу адолат йўлини тутадиганлар бор экан. Ёзувчи қамоқда эканида кўплар Қодирий ва Қодирийлар хонадонидан юз ўгириб кетганида, машҳур драматург Фулом Зафарий Қодирийлар оиласи жонига оро киради, ҳолидан хабар олиб туради, онаси номидан тергов органларига аризалар ёзиб, Қодирий мушкулини оsonлаштириш йўлини қидиради. Халқ оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев Қодирий устидаги машмашалардан огоҳ бўлгач, адиб ёнини олади, унинг ташаббуси билан ижтимоий шуролар жумҳурияти Олий суд ҳукмини бекор қилади. Қодирий озодликка чиқади.

Қамоқда инсонлик шаъни, номуси топталиб, ўзини маънавий ўлган ҳисоблаган адиб ҳақиқат тантана қилиб, озодликка чиққач, кўп ўтмай яна ўзига кела бошлайди. Аммо бўлиб ўтган даҳшатли кун асорати бир умрга кўнглида, тақдирида, фаолиятида ўз таъсирини, қора кўланкасини қолдирди. Аввало, 1926 йил можаросидан сўнг у матбуотдан, ижтимоий ишлардан кетди, етти-саккиз йил давом этган жушқин журналистик-публицистик фаолият энг авжида бирдан узилиб қолади. Шундан сўнг ҳам Қодирий гоҳо-гоҳо матбуотда адабий-танқидий, публицистик мақолалар билан куринади, аммо ғаламислар қилмиши, нобоп муҳит тазйиқи

туфайли ўзбек миллий матбуоти, публицистикаси, бибарини, кенг журналхонлар, газетхонлар оммаси ўзининг тенгсиз соҳиби қаламидан, жонкуяр фаол матбаа ташкилотчисидан тириклайин айрилди. Бунинг учун тарих ўша қаллоб кимсаларни, ўша мудҳиш муҳит жиноятини ҳеч қачон кечирмайди.

Қодирий озодликка чиқиб, маълум муддат нафасини ростлаб олгач, 1926 йил кузида «Ўтган кунлар» устидаги иш пайтидаёқ уйлаб қўйган режасини рўёбга чиқариш — «Меҳробдан чаён» романини ёзишга киришади. Роман нисбатан тез ёзилди, 1928 йилнинг февраль ойида асар устидаги иш интиҳосига етди, роман 1929 йил мартида Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу асар мавзун ҳам ўтган асрдан, кейинги ҳолик замонидан олинган бўлса ҳам, давр воқеаларини, ижтимоий жараёнларни, зиддиятларни, давр одамлари руҳияти, орзу-интилишлари, кечинмаларини ҳаққоний, бетакрор тарзда зўр реалистик куч билан ифода этган бўлса ҳам, ундаги замонавий руҳ жуда кучли.

Юқорида айтилганидек, 1926 йили Қодирий бошига тушган савдолар қоғозга туширилса, зўр фожия асар пайдо бўлиши мумкин эди, аммо бунинг иложи йўқ эканлигини Қодирий яхши биларди. «Меҳробдан чаён» романини ҳар гал қайта ўқиганда шахсан менга унда ёзувчи тўғрисида 1926 йил фожиялари ҳақида ҳикоя қилаётгандай, ўша мудҳиш можароларни ўтган асрга кучириб ҳолик саройи, саройдаги муношилар орасидаги зиддиятларга ўраб, ўзгача кўринишда гавдалантираётгандай бўлиб туюлаверади. Асарини «Меҳробдан чаён» деб аташ, унда кўпроқ зиёлилар — мадраса кўрган мактабдор мулла одамларни қаҳрамон қилиб танлашдан мурод айрим адабиётшунослар ўйлаганича, «мусулмон руҳонийларининг реакция ролини фожия этиш» дағина иборат эмас, балки муқаддас даргоҳдан чиққан, муқаддас даргоҳга номуносиб, мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, зиёли, билимли бўла туриб илмига эътибор қилмайдиган, муқаддас даргоҳни, этиқодни оёқ ости этадиган, шахсий манфаат, мансаб-мартaba йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган, истеъдодли, ҳалол одамларни кўролмайдиган ҳасадгўйлар қилмишига ишорадир. Кўпинча «Ўтган кунлар»даги Отабекни Қодирийнинг ўзига қиёс қиладилар. Отабекда ҳам, қолаверса адабнинг бошқа ёриқ асарлари бош қаҳрамонлари образи сиймосида ҳам ёзувчининг ўзидан

кучиб ўтган анчагина жиҳатлар, хислат-хусусиятлар бор. Аммо «Меҳробдан чаён»даги Анвар қисматида, унинг теварагидаги фисқу фасодлар, қаллоблар қутқуси билан бошига тушган кулфат-курғуликлар, қалб изтироблари, қаллобларга чексиз нафрати ифодасида Қодирийнинг ўз бошидан ўтган, қалбидан кечган изтироблари шундоққина билиниб, кўриниб турибди. Зотан, «Меҳробдан чаён» устида иш олиб бораётганида «маънавий ўлим билан ўлдирилган» Қодирийнинг қалб яраси хали битиб улгурмаган эди ... Эҳтимол, роман услубидаги муайян шиддат, ошкора публицистик талқинлар ёзувчининг ўша кезлардаги руҳий ҳолати билан ҳам изоҳланар. Албатта, «Меҳробдан чаён»дек етук романининг асосий нафоси, маъно куламини фақат ёзувчи биографиясидаги драмалар билангина чеклаб қўйиш ҳам тўғри эмас.

Абдулла Қодирийнинг ижодий қисмати тимсолида умуман 20—30-йиллар ўзбек адабиёти ривожига хос эидиятли, драматик жараёнларни кўриш-кузатиш мумкин. Ҳар қанча мураккаб, алғов-далғовларга тўла бўлмасин, 20-йиллардаги адабий ҳаёт чиндан ҳам кўпқиррали жўшқин жараён сифатида борди; жамики кам-кўстларига қарамай, адабиётда хилма-хил ижодий майллар, қарашлар, ранг-баранг истеъдодларнинг, кутилмаган фавқулодда бадиий кашфиётларнинг юзага чиқишига, кўнгилдаги гапларни рўй-рост айтишга, ижодий изланишларга имкон бор эди. Бора-бора мана шу имкониятлар торайди, гуё ҳар бири ўзича садо бериб, шарқираб оқиб, яхлит миллий адабиёт уммонига қуйилган ирмоқлар қаттиққўл миробнинг назорати остида бир ўзанга йиғилиб, бетон ариққа солиб юборилди, шу тариқа ҳар бир ирмоқ ўз қиёфаси, овозини йўқота бошлади. Ҳамма бир хилда фикрлаб, бир хил гапни айтишга мажбур этилди. Бу ҳақиқий истеъдод эгаси учун оғир курғулик эди. Ўша кезларни замон шароити ва мажбурияти олдида осонгина таслим бўлиб, нуқул юқори идорадагилар юргизган сиёсатнинг, ҳукмрон мафкураининг қўлига, ҳозиржавоб тарғиботчисига айланган ижодкорлар ҳам кўп бўлди. Бироқ қанчалар қаршинликка, зарбага учрамасин, гоҳо замон билан муайян даражада йўлигагина мурсога борса ҳам, барибир моҳият эътибори билан ўзлигига, иймон-этиқодига, ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолган мардона адиблар ҳам бор эди. Ўзбек адабиётида Чулпон билан Қо-

дирий шулар жумласидан. Чулпон кўп танқид ва таъқиблардан сўнг 20-йиллар охирига келиб, шеърингда кўнгил розини изҳор этишдан бир мунча тийилди, давр ўзанига тушиб, дилидагиларига зид гапларни шеърга сола бошлади. Аммо айни пайтда чин қалб розини ифодалаш учун бошқа йўллар ахтарди. Қодирий каби ўтмишга мурожаат этиб, йирик роман «Кеча ва кундуз»ни ёзди, дил розларига ҳамоханг жаҳон адабиёти дурдоналарини она тилига зўр маҳорат билан таржима этди. Бу 30-йиллар шароитида кўнгил розини изҳор этиш, чин ҳақиқатни айтиш йўлида дадил қадам эди. Ўша 30-йилларнинг ўта қалтис шароитида Қодирийнинг замонаси воқеаларига фаол муносабат, ўткир муаммоларига жавоб тариқасида «Обид кетмон» романини яратиш ҳақиқатан ҳам катта жасорат бўлди. «Обид кетмон» ҳам замонасининг етакчи адабий ўзанига тушмайдиган, ҳукмрон мафкурага мос келмайдиган асарлар жумласидан.

Қодирийнинг машъум 1926 йилдан кейинги ҳаёти, ижодий қисмати ғалати жумбоқ. Бир қарасаңгиз, Қодирий ижтимоий фаолият, идора ишлари, ташвишларидан озод, эркин ижод кишиси; у Тошкентнинг Самарқанд дарвоза даҳасидаги боғида тинчгина ижод, мароқли жисмоний меҳнат билан банд; ўз режаси асосида қурдирган машҳур шийпониди ҳар хил меҳмонларни кутиш, атоқли ёзувчи, рассом, бастакор, хонандалар билан суҳбат, баҳс қуриш билан банд. Унинг ҳузурида А. Толстой, С. Айний, Сўфизода каби таниқли адиблар меҳмон бўлади, кўплаб ёш истеъдодлар уни зиёрат қилиш, суҳбатини олиш учун келишади... Баъзи замондошларининг хотира-мақолаларида талқин этилишича, Қодирий ўша кезларда гуё Лев Толстой ўзининг Ясная Полянадаги боғ-мулкидаги каби фароғатда яшаб ижод этгандай... Л. Толстой катта граф эди, унинг мол-мулки ҳадсиз-ҳисобсиз эди. У ҳам ўзига хос ташвишлар билан яшаса-да, унинг учун ижодий режаларни рўёбга чиқаришда Қодирий олдидаги каби тўсиқлар йўқ эди. Қодирийнинг турнш-турмуши, тирикчилиги ҳам бир нави, кўл учида кун кўрар эди, уч танобдан ошиқроқ боғдан келадиған даромад билан катта рўзғорни тебратиш мумкин эмасди. Ҳ. Қодирийнинг эслашича, Қодирий «Ўтган кунлар» учун олинган қалам ҳақини танишларидан бирига қарзга бериб, доғда қолади, у одам қарзини бермай кетади; «Меҳробдан чаён» учун

олинган қалам ҳақи ҳам арзимас пул бўлган. Адиб аввалгидек бирор идорада ишламайдн, даромади йўқ. Ҳ. Қодирий отаси ҳақидаги хотираларида адибнинг уша кезлардаги тирикчилигига онд йул-йўлакай айтган гапларини, келтирган фактларини ўқиб, кишининг юрак бағри эзилиб кетади. Қарангки, буюк сиймо, тенгсиз санъаткор Қодирий рўзгор тебратниш ниятида бировларга ариза ёзиб беради, кўнгил майлларидан йироқ нарсаларни таржима қилади, чунончи, 1923 йилда у татар олими Абдулла Шуносийнинг уч бўлимдан иборат ўрта мактаблар учун ёзилган «Физика курси» ўқув китобини ўзбекчалаштиради, маънавий эҳтиёж эмас, балким кўпроқ сабаби тирикчилик учун ҳар хил бадний таржималар билан машғул бўлади. Қодирий бунда ўзини эмас, кўпроқ онасини, фарзандларини уйлайди. 1937 йил баҳорида қаттиқ хаста бўлиб қолган пайтда динга қарши адабий мажмуа таржималари рўйхатини тузиб, «14-қисм таржима учун Ўздавнашрдан оладиган қалам ҳақимини олиш ваколатини Ҳабибулло Абдулла ўғлига топшираман», деган дастхатни ёзиб қолдиради. . .

Партия Марказий Қўмитасининг 1932 йилги «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» деб чиқарган қароридан кейин Қодирийга муносабат бирмунча ўзгарди. Қодирийнинг ўзи ҳам катта умид билан бу қарорни «Қутилган гузал совға» дея олқишлайди: «шўра адабиёти бу тарихдан бошлаб, ўз қаноти остига шу кунгача социализм қозонида қайнамай келган «эскироқ» ёзувчиларни ҳам олди, уларга раҳбарлик қилди. Турли моддий ва маънавий ёрдамлар берди... Мен ўзимни Марказқўмнинг улуғ қароридан сунг шўро қаноти остига кирган ёзувчилар гуруҳига мансуб ҳис қиламан», — деб ёзади у 1934 йилда. Дарҳақиқат, уша кезларда партия ва ҳукумат раҳбарлари — Акмал Икромов, Файзулла Ҳўжаев, Пулдош Охунбобоевлар Қодирийга эътибор билан қарайдилар, жумҳурият ёзувчилар союзи ташкил этилгач, уни союз аъзолигига қабул қиладилар; союз раҳбарияти — Қурбон Бергип, Раҳмат Мажидий, Назир Сафаровлар Қодирий ҳолидан хабар олиб, уни жамоат ишларига, адабий ҳаётга тортишга уринадилар, ижодий ишлар бўйича уни ёзувчилар сафида Москвага, Қозонга юборадилар; қишлоқ ҳаётидан йирик асар яратмоқчи бўлганида, унинг бу ташаббусини қўллаб, қайноқ ҳаёт ичига киришида кумаклаша-

дилар. Бироқ бундай ҳиммат узоққа бормади. Қодирий бошқалар каби хайбаракаллачилик йўлига ўтмайди, раҳбарият ҳиммати учун улар йуриғида йўргаламайди. Унинг қишлоқ ҳаётидан олиб ёзган «Обид кетмон» романи ҳам раҳбарият кутган сталинча коллективлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватловчи, улуғловчи асар бўлиб чиқмади... Бунинг устига мамлакат осмонида Сталин қонли сиёсати туфайли қўзғолган тузоннинг қора булутлари тобора қуюқлашди; социализм олға борган сари синфий кураш, душман синфи қаршилиги кучая боради, деган қараш илгари сурилиб, «душман» қидириш, «ёт унсур»ларни фош этиш жазаваси авжига чиқади. Мана шу тузон, жазаванинг ўзбек адабиётидаги илк қурбонларидан бири яна ўша ҳақиқатгўй, иймони бутун мардона шахс, буюк сиймо Қодирий бўлди. Матбуотда Қодирийга яна ҳужум бошланди, айниқса машъум 1937 йилга келиб, бу иш авжига чиқди. Ўша йили матбуотда адибни «ер билан яксон этиш»га қаратилган элликдан ортиқ мақола босилди. «Улар бош мақола, обзор, «илмий текширув», ахборот тарзида ёзилган бўлиб, имзолик-имзосиз босилаверган. Хуллас, кимнингки мақола ёзгиси келса, обрў орттираман, ишонч қозонаман деса, ҳеч иккиланмай Абдулла Қодирийни дўппослайверади ва ҳеч хато қилмай мақсадига эришаверади. «Гуё Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётининг бирдан-бир мудҳиш айбдори...» — дейди Ҳ. Қодирий алам-изтироб билан «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира-қиссасида.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира-қиссаси муаллифи архивларда сақланиб қолган тарихий ҳужжатлар асосида ўша қонли йилларнинг шафқатсиз ҳақиқатини очиб ташлади. Юқорининг топшириғи билан 1937 йил августида Ёзувчилар союзида ўтказилган тозалаш кампанияси, муҳокама мажлиси, сўнгра сентябрь ойида бўлиб ўтган пленумда, жумладан Қодирий теварагидаги беҳаёларча машмаша, яқингинада Қодирийга ҳавас ва эҳтиром билан қараган кишиларнинг Қодирийдек адибга юзсизларча ҳамлалар қилиши, унга ғоявий айблар, машъум ёрлиқлар қадаши, ниҳоят Қодирийнинг ёзувчилар Союзидан чиқарилиши — ана шундай шармандали воқеалар юз берган онлар тарихимизнинг, маданиятимизнинг энг қир, қора кунлари бўлиб қ. тажақ.

Қодирий бошида қора булутлар қуюқлашган ўша

кезлари адибнинг яқинлари, меҳрибон таниш-билишлари уни боло-офатлардан сақлаб қолиш ҳақида қайғурганлар, унга ҳар хил маслаҳатлар берганлар. Ҳ. Қодирийнинг ёзишича, Тошкентнинг машҳур кишиларидан Манноп табиб унга «дадангга бориб секин айт, у албатта ўзини Тошкентдан четроққа олсин», дейди. Ҳ. Қодирий бўлган гапни дадасига етказганида, у чуқур ўйга толиб, сўнг: «Меннинг ҳеч гуноҳим йўқ! Гуноҳсизини қамамасалар керак... Йўқ гуноҳини бўйинга олиб, ватанин тарк этиш, халқ кўнглига шубҳа солиш... аллақайси жойларда бўйини эгиб, сарғайиб юриш... Йўқ, бўлмайди!..» дея қатъий жавоб қилади. Ғоят ориятли мардона шахс Қодирий бундай маслаҳатга кўниши асло мумкин эмас эди.

Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган ўша шармандали муҳокамадан, пленумдан сўнг орадан тўрт ой ўтар-ўтмас 1937 йилнинг 31 декабрь куни кечқурун Қодирий ҳибсга олинади. Ўша кезларда адиб қаттиқ хаста эди, руҳий замзама — қийноқлар оқибатида адиб баданига эгзема тошиб, дард азобидан ўзини қўярга жой тополмас эди; бунинг устига катта ўғил Ҳабибулла суяк сили касалига йўлиқиб, гипсда ётарди. Қодирий ўз дарди қолиб, ўғли ҳаётини, соғлиғини ўйларди. Ана шундай ғамли кунларда у қамоққа тушди. Шу кетганича ундан узоқ йиллар дом-дарак бўлмади. Оила аъзолари, яқинлари, соғайиб оёққа турган Ҳабибулланинг сўраб-суроқлашлари ҳам ҳеч қандай наф бермади. Қодирийнинг кейинги ҳаёти ҳақида сўнгги йилларга қадар ҳар хил гаплар, тахминлар юрарди, ҳибсдаги қисмати, унга қандай айб қўйилгани, қачон ва қасрда вафот этгани ҳам маълум эмас эди. Ниҳоят, ошкора-лик, демократия кунларига келиб Абдулла Қодирийнинг Давлат хавфсизлик комитетида сақланаётган «жиноят иши»га онд ҳужжатлар тарихчи олим Р. Сафаровнинг «Хўрликдан ўлим тансиқроқдир — Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодий аҳволига доир янги маълумотлар» сарлавҳали мақоласи («Тошкент ҳақиқати», 1989 йил, 21 ва 23 ноябрь) орқали илк бор жамоатчиликка маълум этилди.

Қодирийнинг «жиноий иши»даги ҳужжатлар, аминизки, ҳали атрофлича ўрганилади, чуқур таҳлил этилади, улар ҳақида хилма-хил фикр-мулоҳазалар айтилади. Бу ҳужжатларга ёндашганда ҳаммадан бурун бир ҳолатни ҳисобга олиш, «жиноий иш»даги жа-

мики далил-ашелар 1937—38 йилларнинг маҳсули эканлигини, улар ўша давр шаронти қонуниятлари асосида уюштирилганлигини ва тартибга солинганлигини асло унутмаслик даркор. Тергов ходимлари «айбдор» ҳақидаги ҳақиқатни очиш-аниқлашга эмас, ҳар боб билан уни қоралашга, фош этишга, айбини буйнига қўйиб, жавобгарликка тортишга ҳаракат қилганлар. Шу ниятда асл ҳақиқат сохталаштирилади, мавжуд фактларга ўзгача маъно берилади, жинсий ҳолатни кучайтириш учун кўп нарсалар туқиб, бичилади. Терговда Қодирийга қўйилган айбларга қаранг: эмиш-ки, Қодирий аксилинқилобий миллатчи «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзоси бўлган ва кўп йиллар давомида совет ҳокимияти ва партияга қарши аксилинқилобий кураш олиб борган; матбуотда бир неча бор партия сиёсати ва ҳукумат раҳбарларига қарши аксилинқилобий ва тухматдан иборат кескин чиқишлар қилган; яқсон этилган пан-туркча ташкилотнинг аксилинқилобий ишларида фаол қатнашган; йнғинларда доимий равишда советларга қарши аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилган ва ҳоказо.

Едингизда бўлса, 1926 йилги тергов чоғида ҳам Қодирийга шу хил айбларнинг баъзилари тақалган эди. Аммо терговда, сўнгра суддаги охириги сузида адиб бундай даъволарнинг барчасини мардона туриб инкор этади, ўзига қўйилган айбларнинг сохта ва маинтиқсиз эканлигини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар орқали исботлайди. Бу ерда эса қўйилган айбларнинг кўпчилигини ҳеч қандай қаршilikсиз буйнига олаверади. Масалан, 1926 йилги фожений воқеа устида суз борганда, ушанда судда айтган гапларига зид ўлароқ, «матбуотда советларга қарши чиқишларим учун ҳибсга олиниб, жавобгарликка тортилган эдим» дейди; бир вақтлар матбуот, жумладан, «Муштум» орқали Октябрь инқилоби, советлар, меҳнаткаш ишчи-деҳқонлар манфаатига сидкидилдан хизмат қилганлигини фахр билан такрор-такрор таъкидлаган адиб бу ерда «Муштум» журналида фаол иштирок этиш билан «советларга қарши курашганлиги»ни эътироф этади; бир вақтлар ўзини «ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист» санаган одам, бу ерда бирдан бошқа шахсга айланади. «ўзимнинг буржуа миллатчилиси эканлигини тасдиқлайман ва матбуот ҳамда адабиёт соҳасида олиб борган советларга қарши ва миллатчилик

фаолиятим учун тўла жавобгарман», — дейди. Асарларининг, ижодининг гоявий йўналиши ҳақидаги тўтуксиз даъволарининг айтарли барчасини тан олади...

1926 йилда судда «мен туғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдиган йигит эмасман», «маънавий улим билан улдирилдим. Энди жисмоний улим менга қўрқинч эмасдир», деб ҳайқирган довурак сиймо 1938 йилга келиб, нега бунақа итоаткор, муте одамга айланди, деган ҳақли савол туғилади. Албатта, 1938 йилги сўроқ 1926 йилги тергов эмас. Замон бутунлай ўзгарган, оддий инсоний ҳуқуқлар, демократия унсурлари тугаб битган, ҳақиқат, социал адолат тушунчалари топталиб яксон бўлган, хавфсизлик, суд, тергов органлари қутурган авторитар қўмондонлик тизимининг емирувчи-махв этувчи машинасига айлантирилган эди. Мен аминманки, Қодирий 1938 йилги терговда ҳам уша биз билган Қодирийлигича қолган, аслида у ўзини айбдор деб санаган эмас. Уша ясама ҳужжатларда ҳам гоҳо асл ҳақиқатдан далолат берувчи — Қодирий ўзига қўйилган асоссиз айбларни қатъий туриб рад этганлигини тасдиқловчи айрим тафсилотлар сақланиб қолган. Чунончи, у «аксинлиқилобий ташкилотга аъзо экани» ҳақидаги кўрсатмани бир неча бор инкор этади, айрим асарларини, жумладан, «Обид кетмон» романини аксинлиқилобий, миллатчилик руҳидаги асар ҳисобламайман», дейди. Қодирийни қамокқа олган, уни қайта-қайта сўроқ қилган терговчи Н. И. Тригулов кейинчалик 1956 йил, 24 декабрда терговда берган жавобида Абдулла Қодирий қамокқа олинган биринчи кундан бошлаб буйинга такалган барча айбларни инкор этганлигини, сира тан олмаганлигини айтади. Эҳтимол, ҳам хўрлик, ҳам оғир дард азобини чекаётган хаста адибнинг ўзига қўйилган асоссиз айбларни мардона туриб охиригача рад этишга жисмонан қўрби етмагандир... Балким, у жаллодларнинг зўравонлиги, ваҳшиёна калтаклаши туфайли хушдан кетиб, ўзига келган кезларда уша ваҳший терговчиларнинг ўзлари тузган, ясаган «протоколлар»га имзо чекишга мажбур бўлгандир. Ҳужжатлардаги Қодирий «эътирофлари»нинг бизни ажаблантирган сирини шунда. Тергов ҳужжатлари билан танишган, Қодирийнинг қандай шахс-сиймо эканини билган ҳар бир хушёр одам учун уларнинг бошдан-оёқ сохта, атайин ясалган экани шундоққина кўриниб турибди. Бу ҳужжатлар Қодирийни эмас, уларнинг

«иждокорларни»ни айблайди, фош этади. «Қодирий иши»да қотиллар қилмишининг мисини чиқарадиган даҳшатли фактлар бор. Улар билиб-билмай, ўз қўллари билан ўзлари учун абадул абад тавқи лаънат тамғаси бўладиган хужжат қолдирганлар. Маълум бўлишича, Қодирий ишини суднинг ёпиқ мажлисида, қораловчи томоннинг ҳамда ҳимоячининг иштирокисиз, гувоҳларни чақирмасдан кўриб чиқишга қарор қилинган. Суд мажлиси 1938 йилнинг 5 октябрь кuni Тошкент шаҳрида бўлиб ўтади. Бу мажлис соат 12 дан 45 минут ўтганда бошланиб, 13.00 да тугайди. Қодирий охириги сўзида Ватан манфаатлари йўлида ҳалол меҳнат қилиш учун имконият яратиб берилишини сўрайди. Аммо суд уни олий жазо — отувга ҳукм қилади. Қандай даҳшат, Қодирийдек буюк сиймо қисмати бор-йўғи 15 минут ичида ҳал этилади! Бундан ҳам даҳшатлиси, «Қодирий иши»даги маълумотномада суддан бир кун илгари 4 октябрда ҳукм ижро этилгани кўрсатилган. Фақат Қодирий эмас. Чўлпон, Фитрат каби алломалар қисмати ҳам худди шу кунларда ўша тарзда ҳал этилган. . . «Қодирий иши» билан илк бор танишган Р. Сафаров юқорида биз тилга олган мақоласида бундай деб ёзади: «Демак, Қодирий судгача отиб ташланибди-да? Гумонларимни тажрибали адлия ходимларига айтиб кўрдим. «Худди шундай» — дейишди улар, — ҳукмнинг ҳукм чиқарилгунга қадар ижро этилганлиги эҳтимолдан холи эмас. У кезларда бундай нарсалар оддий воқеа ҳисобланарди. Маҳбуснинг тақдири судгача, ҳибсга олиш пайтида, балким, ундан олдинроқ ҳал этиб қўйилган бўлса ажаб эмас». Бу сўзлардан баданларим жимирлашиб кетди, бутун вужудимга қўрқув югургандек бўлди».

Шу тариқа Абдулла Қодирий 1938 йилнинг 4 октябрида машъум сталинизм жаллодлари томонидан Тошкентда қатл этилди. Аммо унинг табаррук жисми қаерда дафн этилгани, хоки қаерда экани аниқ маълум эмас.

Қодирий ҳибсга олингач, кўп ўтмай, онласини таъқиб этиш бошланади. Қодирийнинг ҳовли-жойини тортиб олишга чоғланадилар, бунга эришадилар ҳам. Қодирийнинг машҳур шийпони жойлашган боғни, Қодирий ўз қўли билан ўстирган мевазорларни пайхон қилтадилар, бу табаррук масканин отхонага, чўчқахонага айлантирадилар. Қодирий асарлари зарарли сана-

либ, махв этилади, уларни ўқиш таққиланади, Қодирий асарларини яшириб ўқиган ёки адиб ҳақида бирор калима илиқ гап айтган неча ўнлаб одамларнинг ёстиғи қуритилади, кейинроқ Қодирийнинг катта ўғли — ТошМИ толиби Ҳабибулла Қодирий «халқ душманининг фарзанди» сифатида ҳибсга олиниб, сургун қилинади. Бундай таъқибу таҳқирлар йигирма йилча давом этди. Ниҳоят, расмий доираларда шахсга сиғишиш қораланиб, унинг оқибатларини тугатишга киришилгач, бу мудҳиш ҳодисанинг купгина қурбонлари қатори Абдулла Қодирий ҳам оқланди, адолат қарор топди, 1958 йилдан бошлаб унинг қутлуғ номи, асарлари халққа қайтарилди бошланди. Бу ҳол халқимиз, маданиятимиз учун қутлуғ байрам бўлди. 30-йилларнинг машъум юҳоси Қодирийни ўз домига тортиб кетди, уни жисман йўқ қилди, аммо у яратган маънавий бойликни йўқотолмади. Қодирий барпо этган боғ—ғўзаллик чамани мангу қолаверади, неча-неча авлодларга маънавий озиқ, битмас-туганмас завқ-шавқ ато этаверади. Бироқ шундай улуғ зотнинг фожеий қисмати авлодлар кўнглида мангу армон бўлиб қолади.

ОТАГА ТАЪЗИМ

Адабиёт тарихидан аёнки, ёзувчи-санъаткорнинг ижодий тақдирида яқин одамлар — ота-она, оға-инилар, опа-сингиллар, қариндош-уруғлар, ёру биродарлар, устозларнинг таъсири, урни ғоят катта бўлади, аксар ҳолларда улар адиблар яратган асарларда гоҳо ошкора, гоҳо пинҳона — руҳан иштирок этадилар. Бу ҳол айниқса реалистик адабиётда ўзгача тарзда кўринади. Улкан реалист адибларнинг купчилиги ҳаёт довонларидан ута бориб, болалик йилларига қайта-қайта мурожаат этганлар, болалик йиллари ҳақида хотира асарлари яратиб, қадрдонлари сиймосини муҳрлаб қолдирганлар. Рус адабиётида Л. Толстойдан тортиб М. Горькийгача ўнлаб адибларнинг, бизда эса Айний, Ойбек, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, Н. Сафаровларнинг бу борада яхши анъана-тажрибалари бор.

Мен аминманки, буюк адиб Абдулла Қодирий 30-йиллар қатағонига дуч келмаганида, узоқроқ яшаганида албатта болалик йиллари ҳақида махсус хотира асарлар яратган, биринчи галда муҳтарам падари бузруквори, волидаи муҳтарамаси, қолаверса кўплаб

жигарбандлари, қадрдонлари хусусида дил сузларини батафсил ифода этган буларди. Бу беназир сиймо болалик хотираларига оид асарлар яратишга имкон бўлмаслигини олдиндан сезган шекилли, ўзи учун қадрдон айрим шахслар, хусусан, отасига оид ғоят муҳим маълумотларни, отага бўлган чексиз ҳурмат, таъзим-эҳтиромиш, миннатдорчилик туйғуларини турли шаклларда изҳор этиб қолдирган.

Назаримда Қодирийнинг илк бор ўзлигини англаши, бу шафқатсиз ҳаётни таниши отасини, унинг ҳолини, турмушдаги мавқеини англашдан бошланган. «Бошда бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта билмадим. Аммо ёшим 7—8 га етгач, қорним ошқа тўймағонидан, устим тузукроқ кийим кўрмаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очлиққа дуч келиб, киши билан жоврашиб чиқар эканмиз».

Дарвоқе, Абдулла дунёга келганида отаси Қодир бобо 72 ёшларда бўлган. Ҳабибулла Қодирий «Отам ҳақида» китобида берган маълумотга кўра Қодир бобо тахминан 1821 йили туғилиб, 1924 йили 104 ёшида вафот этган. У тўрт марта уйланган, олдинги уч хотинидан фарзанд бўлмаган ёки бўлса ҳам турмаган; баъзи хотинлари казо қилган, баъзилари билан ажралишган. Ниҳоят, Қодир бобо тирноқ илинжида 50 ёшларида 15—16 ёшли Жосият исмли қизни никоҳига олади. Жосият биби ўғли Раҳимбердидан сўнг бирин-кетин 12 фарзанд кўради, бироқ барчасини қора ерга беради. Шундан кейин бу оила ирим қилиб, Эскижувадаги ҳовлиларини сотиб, Самарқанд дарвозадаги боғ ҳовлиларига яқинроқ бўлган Эшонгузар маҳалласидан қуруқ ер олиб, янги уй қуради, шу янги уйда 1894 йили Абдулла туғилади... Абдулла 7—8 ёшга етиб ақлнинг таний бошлаганда кўпни кўрган ота қартайиб, бутун бошли катта рузғор бир парча ер —боғ-ҳовлидан келадиган даромадга боғланиб қолган эди. Таржиман ҳоладаги эътирофдан сезилиб турибдики, Қодирий болалигидаёқ ота ҳолини чуқур бир изтироб билан ҳис эта бошлаган.

Қодир бобо бўлғувси адиб Абдулла Қодирий учун тирик тарих, нақд ноёб хазинанинг ўзгинаси эди.

Қодирий тарихий асарлари учун қимматли маълумотларни аввало шу одамдан олди. Бу ажойиб сиймо Қодирийни машҳур романларида акс этган давр билан бевосита туташтирувчи олтин ҳалқа ролини ўтади. Қодирий 1922 йили ёзган «Отам ҳам большевик» номли хотира-ҳикоясида бу табаррук зот ҳаёт йўлининг энг муҳим паллалари, сажия-характерининг айрим жиҳатлари ҳақида самимият билан сўзлайди. Даставвал, бу одам руслар келганида 42 ёшларда бўлиб, Тошкентни чор аскарларидан мудофаа қилганларнинг бири эканини айтади, сўнг унинг кўрганларини бирма-бир санайди: Қодир бобо Туркистон хонларидан Шералихонни, ундан сўнг Худоёрхон, Маллахон, бу орада йиллаб ва ойлаб хонлик қилиб ўтган Муродхон, Саид Султонхон ва бошқа хонларни; Тошкент бекларидан (ҳокимларидан) Муҳаммад Шариф оталиқ, Салимсоқбек (бу зот Бухоро амири томонидан Тошкент беклигига қўйилган, Мусулмонқул томонидан ўлдирилган), Азизбек, Нормуҳаммад қушбеги, Шодмон ўроқ, Мирза Аҳмад қушбеги, Маллахон (Маллахон оғаси Худоёрхоннинг хонлиги вақтида Тошкентда 3 йиллаб бек бўлиб турган), энг охирида Қўшдоҳоларнинг беклигини кўриб ўтказган; хонлиkning бош нозири ва қўмондон ўрнида бўлганлардан Мусулмонқул ва Мулла Алимқулларни кўрган ва урушларида бўлган, пискентлик Қашқар амири машҳур Ёқуббекни Қашқарга кузатган... «Шундоқ қилиб, — дея гапга якуни ясайди адиб, — қирқ йиллаб мусулмон хонлари замонини, эллик йиллаб Русия чор истибдодини ва энди беш йиллаб-дирки, меҳнаткашлар ҳокимиятини кўради».

Энди ёзувчи энг муҳим масалага — юз ёшдан ошган одамнинг ўзи гувоҳ бўлган уч хил ижтимоий тузумга — хонликлар даври, чор истибдоди ва меҳнаткашлар ҳокимиятига муносабати изҳорига ўтади. Қариллик ҳам бамисоли болаликдек бир палла, қария ҳар қандай тарафкашликни қўйиб, тарихий босқичларга ўзи билганича ҳолис баҳо беради. Табиийки, қария Русия чор ҳукуматини сира ҳам тиламайди, чунки унинг эллик йиллик истибдоди зулмини, аччиқ-чучугини кўп тати-ган; у бу кунги меҳнаткашлар ҳокимиятига ҳам унча дўст эмас. Шу ўринда ёзувчи «бунинг ҳам сабаби маълум» деб қистириб ўтади, бироқ «сабаби» нима эканлигини ошкора айтмайди, кейинроқ пардалироқ тарзда ошкор этади. Қария кўпроқ хон замонларини қўмсай-

ди. Бизни ҳам бу уринда купроқ шу масала қизиктиради. Хикояда ўқиймиз: «Аммо хон замонларини ўйлаган чоқларида: «Эй, ҳуб замонлар бор эди, тилла жабдуқлик отлар ва басавлат беклар, урдаларда хар куни қарса базму... Утиб кетди энди бир замонлар». — деб афсус еб қўяди... «Қариянинг энг жиддий армони — юртнинг чор истибдоди исканжасига тушиб қолганлигида. «Худонинг хоҳлагани-да, кофирнинг қўлида қолиб кетдик», дея афсус-надомат чекади у. Бунинг сабабини аввало ўзидан, ўзига ўхшаганларнинг феълидан, халқ сажиясидаги ожизликлардан қидиради. «Ўзимизда ғайрат йўқ. Агар юрт бир оғизга тупуриб, яроғ тополмаганда ҳам қора калтак бўлиб чиқса, исни-бисга қўймас эди». Мана унинг дилидаги охи—юрт бошига тушган кўргулик, фожианинг бош сабаби ҳақидаги далил-исботи. «Қадимги замоннинг йигитларидан шу кунда ҳам бўлганда-чи, эй-ҳа ўрисингга йўл бўлсин...» Афсус-надомат билан айтилган бу гаплар қалб ҳайқириғи каби янграйдн. Хикояда йўл-йўлакай изҳор этиб ўтилган бу маълумотлар ота қалбида қат-қат бўлиб ётган армон, афсус-надомат, дарду аламларнинг айрим зарралари, шунчаки учқунлари экани шундоқ сезилиб турибди. Қодир отанинг хикояда келтирилган сўзлари бу асар билан деярли бир вақтда яратилган Чулпоннинг «Бузилган ўлкага» шеъридаги мана бу ҳам аламли, ҳам оловли мисраларга нақадар оҳангдош:

Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нега сенинг бошинг узра қуюқ булут куланка?

...От минганда қушлар каби учғувчи,

Эркин-эркин ҳаволарни қучғувчи.

От чопганда учар қушни тутқувчи.

Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?

Тоғ эгаси — сор, бургутлар қаерда?

... Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ
хўжалар,

Нега сени бир қўл каби қизғанмасдан янчалар?...

... Нима учун ёвларингни бир замон

Йўқ қўлғундай темирли ўч йўқ сенда?...

Маълум бўляптики, хикоядаги қария шунчаки кўпни курган меҳрибон ота, бетакрор шахсина эмас, балки қатъий маслак-эътиқодга эга бўлган, эл-юрт қайғуси, истиқлол ғами билан юрган ижтимоий-сиёсий сиймо ҳамдир. Ёзувчи Қодирий қарашларининг шакл-

ланишида бу одамнинг таъсири, шубҳасиз, бениҳоя каттадир. Бу ғаройиб қария тақдири, маслак-қарашлари билан «Ўтган кунлар» қаҳрамонлари, биринчи галда Отабек, Юсуфбек ҳожи маънавий-руҳий оламида, армон, орзу-истакларида купгина муштаракликлар мавжудлигини, қариянинг қалб армонлари, дил сўзлари Юсуфбек ҳожи билан Отабекнинг эл-юрт аҳволи ва қисмати ҳақида куйиб-ёниб айтган гапларига бошқачароқ тарзда кучиб ўтганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Қарангки, қария Тошкентни чор аскарларидан мудофаа қилганлардан. «Ўтган кунлар» қаҳрамони Отабек ҳам аини шундай бурчни адо этади, фарқ шундаки, Отабек Тошкент мудофаасида эмас, Олмота устидаги ўрус билан тўқнашувда биринчи сафда қатнашадиган ва қаҳрамонона урушиб, шаҳид бўлади...

«Отам ҳам большевик» хотира-ҳикояси яна бир жиҳатдан аҳамиятли. Ҳаётда инқилобий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар туфайли ота билан бола қарашлари, маслаги орасида содир бўлган муайян ажралишлар унда ҳолис бир тарзда ифодаланган. Биламизки, Қодирий 1917 йилги февраль инқилобини зўр қувонч билан кутиб олган. «Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлганига хурсандлигим, албатта дунёга сиғмас эди ва сиғмаслиги табиий эди. Айниқса, 1916 йил рабобий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди, — дейди адиб таржimai ҳолида. Қодирий большевикларнинг эл-юртга истиқлол, озодлик, эркинлик бериш ҳақидаги ваъдаларига чин дилдан ишонди, ўзини «Улуғ Октябр инқилобидан сўнг унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ходим» санади, озодлик йўлида ҳар қандай оғирликка чидаб, янги жамият учун ҳалол хизмат қилишда давом этди. Хотира-ҳикояда Қодирий янги тузум ходими, большевиклар тарафдор сифатида уларнинг ёнини олади, большевикларнинг сиёсати, хизматини отага тушунтириш пайида бўлади. Ота фақат бир масалада меҳнаткашлар ҳокимиятига тан беради, у болшовойлар оқ подшога қирон келтирилганидан хурсанд. «Баракалла болшовойингга, балли болшовойингга, ҳўп қилипти-да! Оқ подшолигини бурнидан чиқарипти...» — дея қаҳ-қаҳ уриб, тасанно айтади. Аммо бошқа масалаларда уғил куйиб-пишиб айтган илиқ гаплар, тушунтиришлар беҳуда кетади. «Эски турмуш билан заҳарланиб қолган чол» гап уқ-

мас бўлиб олади. энг жиддий масалаларга келганда эса қария хушёр тортиб, жамиятнинг қитиғига тегадиган гапларни айтади: «Баччаталоғининг бечорапарвар, деб эшитаман: кўйлак-иштонга беш-ўн газ мата сўрасанг берармикин... Хайр, бермаса ҳам гўрга. Ишқилиб солиқлардан дарҳон қилса бўлди. Ҳаммадан ҳам боққа кўз олайтира кўрмасин».

Бу «бечорапарвар», «камбағалпарвар» бўлиб кўринган ҳукумат сиёсатининг туб моҳиятига нозик бир ишора, киноя-кесатиқнинг ўзгинасидир. Қария «бечорапарвар» ҳукуматнинг хайр-эҳсонига, кўйлак-иштон учун берадиган беш-ўн газ матасига зор эмас, энг муҳими, одамларни солиқлардан дарҳон қилса, ҳаммадан ҳам одамларнинг мулкига кўз олайтирмаса бўлгани! Мана, қариянинг большевиклар ҳукумати сиёсатига эътирози! Бу хил эътирозлар қаршисида большевиклар тарафдори бўлган ўғлон лом-мим дея олмайди. Қарангки, большевикларнинг шафқатсиз солиқ сиёсати ва шахсий-хусусий мулкка тажовузи кейинчалик юртни, меҳнат аҳлини хонавайрон қилди...

Ота ва ўғил орасида меҳнаткашлар ҳоқимияти, большевиклар сиёсати ҳақидаги баҳс давом этади, юрт бошлиқлари орасида ўзимизнинг мусулмонлардан борлигини эшитганда қария: «Тузук, тузук, кўп яхши. Болшовой одамохун экан», — дея ташаккур изҳор қилади ва шу заҳоти ўғилни жиддий саволга тутайди: «Сарбоздан кел, сарбоздан. Ўзимиздан сарбозлар борми?» Бу қалтис масалада ўғилнинг жавоби жумал бир йўсинда:

«— Бор, лекин булса ҳам йўқ ҳисобида.

— Аттанг, шуниси чакки экан-да.

— Нима зарари бор, дада.

— Эй, ўғлим, одам бўлгандан кейин ҳар нарсанинг ҳам бошида бўлиши керак, «нон қўйнимда, ит кейинимда...»

Ўғилнинг «тушунтиришлари» беҳуда кетмайди. Ҳикоя пировардида адиб ёзади: «Шундоқ қилиб, отам болшовойга йигит бўлмоқчи-я. Бироқ бир оз дармони йўқроқ-да. Эҳтимол, баҳорга чиқиб дармони яхшиланур, сочлари қорайиб, бошқа ўғлон тишлари чиқиб булса ҳам, лекин ҳозир эндигина милк ёриб келмоқда бўлган иккита жағ тишлари ҳам чиқиб бўлур-да, чолни болшовой ҳам йигитликка қабул қилур ва ул болшовойга чин «сарбоз» бўлур».

Енгил табассум, беозор киноя-кесатиқлар билан йўғрилган бу хотима киши хаёлини олис-олисларга етаклайди. Қодирий шу ўринда сезиб ёки сезмай, савқил табиий орқали ўз келажагига, тақдирига ншора қилмаганмикин. 100 ёшдан ошиб кетган қарияку болшовойларга чин «сарбоз» бўлиши мумкин эмас эди, орадан икки йил ўтиб, ота хаётдан кўз юмди; аммо Қодирий меҳнаткашлар ҳокимияти, болшовойларга чин ходим — «сарбоз» сифатида ҳалол меҳнат қилишда давом этди, ва, энг даҳшатлиси, бу ҳалол меҳнатлари эвазига у қандай «мукофотлар» билан тақдирланганлиги маълум!

Орадан ўн уч йил ўтиб, Қодирий яна бир воқеани ҳикоя эълон этди. «1819 йил ёлғори» деб аталган бу асар қаҳрамони 116 ёшлик Аҳмад амиркончи адибнинг отаси Қодир бобога деярли тенгдош, 1819 йили туғилган. У ҳам Қодир бобо сингари хон замонларини яхши билади, хонлардан Маъдалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонларни кўрган, қария адибга улар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Ёзувчини айланиб қариянинг Маллахон туғрисидаги ҳикояси ҳаяжонга солади, асарда уни тулалигича келтиради: «Мен бир вақт Хужандга бордим. — деди Аҳмад ота, — Маллахон Хужанд теварагига қўрғон олдимокда, шаҳарнинг ёши-қариси, хотин-қизлари зўрлик билан деворга ишлатилмокда эканлар. Ҳар қандай узрни ҳам хон ва кишилари қабул қилавермас, хон олдида ўлимдан бошқа нарса узрга утмас экан... Ой-кўни яқин бўлган бир ҳомилали хотин шотида туриб қўрғонга лой иргитар экан, туғиб юборди... Боласи ерга тушиб, жон берди, ўзи ҳам шотидан боласи устига йиқилиб, шунда улди. Бу ҳолга чидолмаган халқ хонга қарши қўзғолон кутарди...»

Хуш, ёзувчини нега қариянинг хонлар ҳақида берган бошқа маълумотлари эмас, Маллахон ва унинг кишилари ваҳшати қизиқтиради, асарда айтилиши ўша даҳшатли воқеа келтирилади? Маълумки, ҳикоя ёзилган даврларда колхоз тузуми ғалаба қилиб, хотин-қизлар колхозда катта кучга айланган, улар даладаги оғир меҳнатга жалб этилиб улгурган эди. Бу асар ёзувчининг Фарғона водийсига қилган сафари таассуротлари асосида ёзилган. Қодирий водий далаларини кезиб, саратон офтоби остида оғир меҳнат билан банд ёшу қарини, хотин-қизларни ўз кўзи билан кўриб эзил-

ган, каттиқ изтиробга тушган бўлиши табиий. Қариянинг хон замонлари ҳақидаги ваҳшатли ҳикояси аynи асар ёзилган кезлардаги ёзувчи гувоҳ бўлган манзараларни ёдга туширган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. У даврларда совет далаларидаги оғир меҳнат, зуравон сиёсат, аёлларга шафқатсиз муносабат хусусида гап очиш у ёқда турсин, бу ҳақда ўйлаш ҳам даҳшат эди! Орадан неча йиллар ўтиб, аниқроғи 60-йилларга келиб, бу ҳақда ёзила бошланди (О. Ёқубовнинг «Бир фелетон қиссаси», П. Қодировнинг «Қора кўзлар», «Эрк» асарларини эсланг). Демак, Қодирий қария ҳикояси орқали замонасига ишора қилаётганини аниқ. Гап бу ерда фақат хотин-қизларга шафқатсиз муносабатдагина эмас, умуман хонлар ваҳшатини эслатиш бу 30-йилларда авж олган сталинизм ваҳшатида нозик бир ишора эканини сезиш қийин эмас. Қарангки, хон ва унинг кишилари ҳеч қанақа узрни қабул қилмайди, хон олдида ўлимдан бошқа нарса узрга ўтмайди... Бу 30-йиллар қатағон давридаги ваҳшатли сиёсатнинг ўзгинаси!

Хон замонларидаку одамлар қалбида инсоний туйғулар, ўч-исён сўнмаган экан, аёл фожиасини кўриб зулмга, шафқатсизликка чидолмаган халқ хонга қарши қўзғолон кўтаради, советлар даврида — 30-йиллар шаронтида эса шўрлик оломон барча зулм-шафқатсизликларга бўйин эгиб, таслим бўлишдан ўзга чора тополмайди...

Бу ҳикоя менинг назаримда «Отам ҳам большевик»нинг давомидек туюлади. Аҳмад амиркончи гўё Қодир ота айтишга улгурмаган ҳодисаларни сўзлайди. Қария тимсоли орқали адиб гўё ота ўлимдан кейинги даврга муносабатини изҳор этгандай бўлади. Аҳмад амиркончининг сўнгги йиллари аянчли: чол бир неча марта ўйланган, хотин-болалари ўлиб кетган, ҳозир ўзи ёлғиз яшайди, одамлар ундан хабар олиб турадилар, бундай ёрдам бўлмаган кунлари чол қийналади. У адиб билан хайрлашув чоғида: «Охунбобоевни кўрсангиз айтасиз, ҳолим оғир... Агар ўлсам, ўзи кўмсин. Эсингиздан чиқармангиз!» — деб зориллаб қолади. Шўрлик соддадил қария билмайдик, Охунбобоевнинг бундан бошқа ташвишлари ҳам кўп... У кунлар соддадил қариянинг оғир ҳолига қайғурадиган, қалб зорларини тинглайдиган замон эмас эди...

Яна Қодир отанинг ўзига қайтайлик. Ёзувчининг

соф бадий асарларидаги ота урни, иштироки масаласига келайлик. «Жинлар базми» ҳикоясида, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида бу табаррук зот ажиб бир эҳтиром билан тилга олинади.

«Жинлар базми» ўғлон тилидан ҳикоя қилинади, ўғлон эса ота ҳикоясини қайта ҳикоя қилиб беради. Асар уша давр ўзбек адабиёти учун тамомила бир янги йўсинда, ноёб бир услубда битилган — бир воқеа, бир ҳикоя-саргузашт икки одам — ота ва бола нигоҳи, тили орқали берилади, ота ўз бошидан ўтган ғаройиб саргузаштни сўзлайди, бола эса бу саргузаштни, уни тинглаш пайтидаги ҳолат ва кайфиятларини ҳам изҳор этган ҳолда, ўқувчига ҳикоя қилади. Асардаги ота ва ўғлоннинг номлари тилга олинмаган, зотан асар учун бунинг унчалик аҳамияти йўқ. Бадий асар учун унда қаламга олинган воқеалар, шахсларнинг айнан ҳаётда бўлган ёки бўлмаганлиги муҳим эмас, балки уларнинг қанчалик ҳаётий, таъсирчан, маънодор чиққанлиги муҳимроқдир. «Жинлар базми» ҳикояси биздаги ғаройиб саргузашт-реалистик ҳикоянинг биринчи ва шу билан баробар баркамол намунасидир. Унинг бизни қизиқтирган жиҳати — айни шундай ноёб асарнинг ҳам ёзувчи таржиман ҳолига дахлдор эканлигидир. Адибнинг оилавий муҳити, болалиги, отаси, қариндош-уруғлари, турар жойлари, шаҳар ва боғ ҳовлилари, ота машғулотларидан хабардор (кишиларга аёнки ҳикоядаги шахслар, оиладаги гурунг, воқеа юз берган макон, манзаралар — барчаси таниш; ота сиймосида айни Қодир бобони, ўғлон қиёфасида эса Қодирийнинг ўзини, болалигини кўрамиз. Халқимиз орасида қадим-қадимлардан ғаройиб саргузаштларни сўзловчи оғзаки ҳикоянинг моҳир усталари бўлган, улар айниқса радио, телевидение бўлмаган замонларда узоқ қиш кечаларида ҳар хил гурунгларни, оила давраларини сеҳрли саргузаштлари, ғаройиб ҳикоялари билан гуллатган. Қатор ҳужжатлар шундан далолат берадики, Қодир бобо халқимиз орасида учрайдиган ана шундай оғзаки ҳикоя усталаридан бўлган. «Жинлар базми»ни мутолаа қилганда бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ота ўз бошидан кечган ғаройиб ҳодисани нақадар жонли, жозибador, таъсирчан, самимий ҳикоя қилади! Саргузаштни нимадан бошлаб, қаерда тугатиш, нималарни ошкор этишу нималарни сир сақлашни, қайси воқеаларни қандай оҳангда сўзлашни, тингловчига қандай

таъсир кўрсатишни—ифода санъатининг шу хил сир-асрорини яхши билади. Булар ёзувчининг маҳорати, санъати маҳсули эканини билиб турамиз, шу билан баробар Қодир бобонинг ўзида ҳам бу борада нимадир борлигини, адибга отадан нималардир ўтганлигини ҳам унутмаймиз. Ёзувчининг асосий асарлари — «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»да Қодир бобо номининг эҳтиром билан тилга олинishi, роман воқеаларининг бу табаррук зот билан боғланиши тасодифий эмас. Бу шунчаки адабий приём-усул бўлмай, айни пайтда ҳар икки романнинг дунёга келишида ота хизматининг самимий бир эътирофидир.

«Ўтган кунлар»нинг охирироғида «Эсини киргизди» бобида: «Мен — ёзувчи, «Ўтган кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирар эди. Бу кун мен шу «Ўтган кунлар»ни қаламга олғонимда ҳам уша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишга мажбур бўлдим», — деб ёзади адиб. Гап кундошлик можаролари, икир-чикирлари устида бораётир. Бу реалистик адабиётда кўп учрайдиган адабий приём-усуллардан бири экани аён. Бу билан ёзувчи, бир жиҳатдан асар учун кераксиз тафсилотларни ҳикоя қилиб бериш масъулиятидан ўзини халос этиш «чора»сини кўrsa, иккинчи томондан, ҳодисага ўз муносабатини тайин этади, кундошликни асло хушламаслигини билдиради. Муҳими — бу ерда роман воқеалари ота томонидан неча бор ҳикоя қилингани, уларни адиб ҳар гал мароқ билан тинглагани ҳақидаги эътирофидир, ёзувчи ҳатто марҳум отаси гапириб берган талай воқеаларни асарга киритишни лозим кўрмаганлигини ҳам эслатиб ўтади. Биламиз, Қодир бобо «Ўтган кунлар» ҳикояларини айни романдагидек тарзда бир бошдан ҳикоя қилиб бермаган, албатта. Бироқ оила даврасида болаликдан қўлоғига қуйилган хотирот-ҳикоялар адиб кўнглидан муҳим жой олиб, кейинчалик роман нияти, поэтикасининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этганлиги аниқ.

«Ўтган кунлар»даку ота ҳикоячи сифатида эслаб ўтилади, холос. «Меҳробдан чаён»да эса ота ҳикоя сўзловчилик вазифасидан ташқари, воқеаларга бевосита аралашади, иштирок этади, муаллиф унинг асар бош қаҳрамонлари билан бевосита мулоқати ҳақида маълумот бериб ўтади. Ёзувчи «Ўтган кунлар»даги каби

бу роман воқеаларини, яъни Мирзо Анвар ҳикоясини ҳам марҳум отасидан эшитганлигини айтади. «Мирзо Анвар, — дея давом этади адиб, — Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турган. Ул вақтларда бизнинг ҳовлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга қўшни эмиш».

Роман воқеаларининг Қодир ота билан боғлиниши одатдаги адабий приём-усуллардан бўлса-да, у аниқ ҳужжатга асосланган. Дарҳақиқат, роман воқеалари юз берган, мирзо Анвар Тошкентдан паноҳ топган кезлари ҳақиқатан ҳам, юқорида эслаб ўтилганидек, Қодирийлар оиласи Эскижўвадаги ҳовлида яшаганлар... Сўнгра ёзувчи Қодир бобо тилидан унинг қандай қилиб мирзо Анвар билан танишгани, улфатчилик қилгани, мирзонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечган можаросини эшитгани, бундан гоят таъсирлангани, минбаъд мирзога ихлоси ортгани, мирзо Тошкентда ўрус қўл остида тинч, аммо жуда ҳам фақир яшагани, бойларга мирзолик қилса ҳам даромади доимий бўлмай, қашшоқлик жонига тегиб, Раъно билан Қўқонга қайтгани ҳақида бирма-бир сўзлайди. Мана, Қодир бобонинг ўша ҳикояси:

«Чолнинг сўзига қараганда мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган, бойларга мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкентда туришининг учинчи йилларида Худоёрдан авфнома олиб, қашшоқлик жонига теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Қўқондга қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўтгач, Қўқондан келгувчилар мирзонинг ўлдирилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдирилган, эски «гуноҳи» учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд «авфнома» ҳам мулла Абдурахмонларнинг найрангги бўлғонми, отам бу тарафини яхши билмас эди».

Ёзувчининг жонли гувоҳ — ота иштироки орқали, бир томондан, роман воқеалари, мирзо Анвар қиссаси ҳаётийлигини тасдиқлашга эришса, иккинчи томондан, отанинг мирзо Анварга хайрихоҳлигини таъкидлаш билан ўзининг тарихий воқеаларга муносабатини таъин этади. Ниҳоят, отасига бўлган таъзим-эҳтиромини яна бир карра изҳор қилади.

Биз — Қодирий асарларининг садоқатли мухлислари ҳам улуғ адибимизга қўшилиб, «Ўтган кунлар»,

«Меҳробдан чаён»дек XX аср ўзбек адабиёти дурдоналарининг туғилишида ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшган табаррук зот — ёзувчи падари бузруквори Қодир бобо руҳи олдида таъзим қиламиз.

«ЎТГАН КУНЛАР» ҲАЙРАТИ

Ўзбек адабиёти минг йиллар давомнда асосан шарқ халқлари адабиёти, маданияти анъаналари доирасида ривожланди. XIX аср адоғи, XX аср бошларида у янги бир маънавий оламга, Европа адабиёти тажрибаларига юз ўгира бошлади. Бу ҳодиса узоқ вақт «Россияга қўшилишнинг прогрессив аҳамияти» сифатида баҳоланиб келинди. Ҳолбуки, бу хил ҳодиса фақат чор Россияси томонидан забт этилган Туркистон халқлари ҳаётида эмас, деярли барча шарқ мамлакатларида, ғарб мустамлакачилари қўли етмаган юртларда ҳам содир бўлди. Жаҳоннинг бирор ҳудудида маънавий, маданий ҳаётда, илм-фанда, адабий тафаккурда пайдо бўлган янгиликларнинг ўзга ҳудудларга кўчиб ўтиши қонуний, табиийдир. Жаҳонга юз очган, янгиликларга ташна, хайрихоҳ, ўзгаларнинг тажрибаларидан ижодий баҳраманд бўла олишга қобил юрт, миллатгина тараққий этган халқлар, мамлакатлар сафида юра олади. Ўзбек халқи неча минг йиллик тарихида бунинг шоҳиди бўлган, илғор тажрибалардан ижодий баҳраманд бўлиб, янги бадий мўъжиза, мислсиз кашфиётлар яратишга, ўз навбатида, бошқа халқлар маданиятига таъсир кўрсатишга қодир эканини исбот этган.

Асримиз бошларида халқимиз тарихида янги давр бошланди, ўлкада миллий уйғониш, ўзликни англаш жараёни кучайди, тараққийпарвар сиймолар ҳар бир соҳада янгилашишга чуқур эҳтиёж сездилар ва бу йўлда фаол ҳаракат қилдилар. Чунончи, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романига ёзган сўз бошисида: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиаришга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зуҳро»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизга мажбурият ҳис этамиз», — деб ёзганида барча сафдош-маслакдошларининг ўша кезлардаги кайфиятини ифодалаган.

Кичкина изоҳ: Қодирийнинг: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик» сўзларини биз тор сиёсий маънода, октябрь инқилобини олқишлаш, октябрь йўлидан боришга даъват деб изоҳлаб келдик. Аслида улуғ адиб «янги давр» деганда кенг маънода халқ маънавиятидаги уйғониш, янгиланиш жараёнини назарда тутганлигини мана энди англаб етаётимиз.

Маълумки, халқ маънавиятидаги, бадний тафаккуридаги янгиланиш осон кўчадиган ҳодиса эмас, бу ғоят мураккаб, зиддиятли, баъзан узоқ давом этадиган машаққатли жараёндир. Масалан, рус адабиётида «Бечора Лиза» каби янги йўналишдаги ибтидонийрок асарлардан то «Евгений Онегин», «Ўлик жонлар»дек баркамол реалистик романлар пайдо бўлгунга қадар 30—40 йил керак бўлди. Турк адабиётида танзимат деб аталган ислохотчилик ҳаракати орадан 40—50 йил ўтгач «Чолиқуши» романи сингари етук самараларни бера бошлади. Ўзбек адабиётида эса бу жараён хийла тез кўчди. Биринчи драма, ҳикоя, роман, янгича шеърий шакллардан «Ўтган кунлар» романи, «Ёрқиной», «Абулфайзхон», «Паранжи сирлари» драмалари, «Уйғониш», «Булоқлар» шеърий тўпламларининг, яъни Европа адабиётига биан ўлчанганда ҳам тўлақонқонли асарларнинг пайдо бўлгунча бор-йўғи орадан 5—10 йил ўтди, холос.

«Ўтган кунлар» муаллифи асар устидаги ишни 1919 йили бошлаган, роман 1920 йилдаёқ ёзиб тамомланган. Ёзувчининг «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Ўлоқда» каби илк драма, ҳикоялари 1915 йилда битилганини, «Ўлоқда» ўзбек адабиётида ўша пайтга қадар яратилган нисбатан пишиқ реалистик асар эканини назарда тутадиган бўлсак, орадан 4—5 йил ўтиб, «Ўтган кунлар»дек кенг қамровли, ҳар жиҳатдан баркамол романнинг майдонга келиши чиндан ҳам жаҳон адабиёт тарихида сийрак учрайдиган ноёб ҳодисадир, кишини ҳайратга соладиган бадний муъжизадир.

Ўтган йиллар давомида «Ўтган кунлар» романи те-варагида қизғин баҳс-мунозаралар борди, у ҳақда асоссиз танқид, ўринсиз даъволар билан баробар кўп илиқ гаплар ҳам айтилди, асарни хилма-хил жиҳатдан текширишга уринишлар бўлди. Бироқ бу романнинг ўзбек адабиёти, маънавий тараққиётимиздаги ҳақиқий ўрни, янгилиги, кашфиёти ҳали тўла-тўқис

аниқланган, атрофлича илмий тадқиқ этилган, баҳо-
ланган эмас.

Тоғо биринчи ўзбек реалистик драмаси, ҳикояси, қиссаси ва романининг асосчиси ким, бу жанрларни ким бошлаб берган, деган масала теварагида беҳуда тортишувлар ҳам бўлиб туради. Адабиётда бирор янги адабий шаклга илк бор ким қўл ургани эмас, балки шу шакл-жанрнинг чинакам баркамол намуналарини ким яратганлиги муҳимроқдир. Чунончи, Навоийгача ҳам яхши ғазаллар, дostonлар битилган, аммо Навоий туркий-ўзбек адабиётида бу соҳада энг юксак чўққига, «ғазал мулкининг султони» даражасига кутарилди, ҳақли равишда у ўзбек адабиётининг асосчиси номига мушарраф бўлди. Худди шунингдек, Қодирий ҳам янги ўзбек адабиётида асримизнинг 10-йилларда бошланган илк реалистик тажрибаларни янги босқичга олиб чиқди, «Ўтган кунлар» орқали узоқ йиллар адабиётнинг «қора» шакли деб камситилган наср Навоий, Бобур, Фузулий, Машраб шеърятини каби фусункор санъат даражасига кутарилди.

Қодирийга қадар ҳам ўзбек, шунингдек, Марказий Осиёдаги туркий халқлар адабиётида «роман» ёзганлар бўлган. Айни «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» яратилган 20-йилларда ҳам бу жанрда асарлар битилган. Шунга қарамай, нега айни Қодирий ўзбек миллий романчилигининг асосчиси деган номга сазовор бўлди, уша кезлари нега бирорта ҳам «роман» деган ном остида чиққан асар «Ўтган кунлар»га яқинлаша олмади? Чунки бу жанрнинг биздаги тулақонли намунасини яратиш Қодирийга насиб этди.

Романнавис маҳорати деганда биз кўпинча тил, услуб, ифода воситалари, адабий приёмлар, санъатлар, сюжет, композиция, конфликт, асар таркиби, характерлар психологизми, миллийлик каби компонентларни тушунамиз, шу хил масалаларни текшириш билан банд бўламиз. Булар ҳам керак, албатта. Бироқ жанр моҳиятини белгилайдиган булардан ҳам муҳимроқ омиллар мавжуд. Ҳозирги замон назарий тадқиқотларидаги хулосаларга таянган ҳолда романнинг, аниқроғи реалистик романнинг бош жанр хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Асарда романга хос тафаккурнинг мавжудлиги, фикрий-фалсафий кўламдорлик.

2. Шахс ва ҳаётнинг янгича концепцияси.

3. Шахс ва ҳаётнинг худди кўзгудагидек холис-объектив ифодаси, ҳаёт ҳақиқатига садоқат, ҳақиқатнинг ёзувчи шахсий майллари, қарашларидан устунлиги-устиворлиги.

Ўзбек адабиётида мана шундай талабларга тўла жавоб бера оладиган илк асар — Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи бўлди. Бинобарин, Қодирий ўзбек реалистик прозасининг асосчиси, романчилигимизнинг отаси деган фахрли номга ҳар жиҳатдан муносибдир.

Қодирий «Ўтган кунлар» асосига муҳим романбоп фикр-ғояни, халқ, миллат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик масалаларни қўяди. Аввало асарнинг мавзу-мундарижаси, пафосини белгиловчи оминнинг ўзида романга хос тафаккур унсури мавжуд. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида муаллифни шундай асар ёзишга, «мозийга қайтиб иш қуриш» га нима мажбур этди? Улуғ адиб романи учун қўл асрлик тарихимизнинг муҳим паллалари, беҳисоб воқеалари, сон-саноқсиз ёрқин сиймолари орасидан нима сабабдан айни кейинги «хон замонлари»ни мавзу қилиб, Отабек, Юсуфбек ҳожи каби эл-юрт ғамнда юрган шахсларни бош қаҳрамон қилиб танлади? Кейинги «хон замонлари»ни нега тарихимизнинг «энг кирлик, қора кунлари» деб этади? Бу саволларга авваллари «замона зайли»га мос жавоблар бериб келдик. Энди бор гапни айтиш пайти келди.

«Ўтган кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, истиқлоли, жаҳон тараққиёти, ўзга миллатлар қаторидаги ўрни масаласи муҳим аҳамиятга молик масала эди. Қодирий октябрь тўнтаришидан буруноқ собиқ Туркистон тараққийпарвар зиёлилари изидан бориб, улар сафида туриб, юрт истиқлоли ҳақида ўйлай бошлаган, кўпгина маслақдошлари каби у ҳам халқ тутқунликда, жаҳолатда яшаётгани, эл-юрт жаҳон тараққиётидан, маърифатидан орқада қолаётганини англаб етган, ўзича нажот йўлини қидираётган эди; ўзи ёзганидек, унда истибдодга нафрат кучли эди. Дастлаб 1916 йилги рабочий олиш воқеалари, февраль, сўнг октябрь инқилоби адибга катта қувонч ва умид бахш этди; октябрь эрк берди, жасорат берди, ҳақ берди дея қувонди. Аммо шу йўлнинг бошидаёқ донишманд адиб катта ваъдалар билан амалиёт орасида кескин зиддиятлар рўй бераётганини, ёвуз мустамлакачилик сиёсати моҳият эътибори билан

ўзгармай қолаётганини, балки мунофиқона тус олаётганини биринчилардан бўлиб ҳис этди. Туркистонда ташкил топган биринчи миллий мустақил давлат — Қўқон мухториятининг яқсон этилиши кўплаб илғор зиёлилар қатори Қодирийни ҳам хушёр торттирган бўлиши табиий. «Ўтган кунлар» ғоясининг муаллиф кўнглида айтилиши, етилиши ҳам тасодифий эмас. Бу кезларда миллатни уйғотиш, унга ўзлигини, миллий қадриятларини англатиш, халқни улуғ мақсадлар сари сафарбар этиш ҳаёт-мамот аҳамиятига молик эди. Адиб «Ўтган кунлар» орқали «тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари», — юртни мустамлака балосига гирифтор этган «хон замонлари» ҳақида сўз очиб, тарихнинг бу аччиқ ҳақиқатидан халққа сабоқ бермоқчи бўлди.

«Ўтган кунлар»нинг маъно-мундарижа доираси кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар ичида, менингча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир. «Ўтган кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўтган асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб, мустамлакачилар олдида таслим бўлишига олиб келган омилларни Қодирийчалик чуқур, холис, таъсирчан бадий таҳлил этган асар ярата олгани йўқ! Мана, «Ўтган кунлар»да романга хос тафаккурни таъмин этган бош омил!

Бундай ижодий вазифани ўша кезлари ҳал этиш учун ёлғиз туғма ижодий иқтидор, истеъдод, ўқиш, ўрганиш, адабий малаканинг ўзи кифоя қилмайди; бунинг учун З. Фрейд айтмоқчи, онг-идрокдан ташқари, қандайдир сирли, сеҳрли иқтидор, илоҳий бир ваҳийни илғай оладиган зот бўлиши керак. Оллоҳ Қодирийга ана шундай мўъжизавий иқтидор берган эди.

Қодирийнинг энг жиддий кашфиёти шундаки, у «Ўтган кунлар» орқали янги давр адабиётининг бир неча ғоявий-бадий вазифаларини моҳирона ҳал этиб берди, асарда XIX аср рус ва Европа реалистик романчилигига хос деярли барча муҳим хусусиятларни топиш мумкин. Энг муҳими, бу хусусиятлар ҳар қандай тақлидлардан, зўрма-зўракиликлардан холи равишда миллий заминда, миллий тафаккурга хос тарзда намоён бўлган.

Ўтмишда яратилган талай асарлардаги, жумладан, «Бобурнома»даги реалистик хусусиятларни асло камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, «Ўтган кунлар»да ўзбек халқи ҳаёти илк бор ўзининг тулақонли реалистик ифодасини топди. «Ўтган кунлар» бамисоли улкан ва тиниқ кўзгу, унда халқимизнинг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, аҳвол-руҳияти, маънавий дунёси, буй-басти, қиёфаси кенг кўламда аниқ-равшан гавдалантирилган, халқнинг қандайлиги ўзига шундайлигича — бор ҳолича кўрсатилган, ўзбекининг урф-одатлари — оила қуриш, уй-рузғор тутиш, меҳмон кутиш, эр-хотин, ота-бола муносабатлари, тую аза, ҳар хил мажлислар, қувончли, завқли дамлар, драматик фожий воқеалар, ўта шахсий хусусий саргузашт, кечинмалар, ҳаёт-мамот аҳамиятига молик улкан ижтимоий-тарихий ҳодисалар, ўрда ҳаётдан тортиб, оддий мискин кимсаларнинг, хилма-хил табақага мансуб кишиларнинг турмуш тарзи, ташвиш-қувончлари — барча-барчаси унда мужассам.

«Ўтган кунлар» романи билан ўзбек адабиётининг образлар, характерлар силсиласида янги давр бошланди. Қодирийнинг бу борадаги хизматини ҳазрат Навоий ижодий жасорати билан қиёслаш мумкин. Алишер Навоий «Хамса» дostonлари орқали туркий-ўзбек тилида Фарход, Ширин, Лайли, Мажнун, Искандар каби форс-тожик адабиётининг маълум ва машҳур қаҳрамонлари билан тенглаша ва бахслаша оладиган оригинал образлар яратиб катта жасорат кўрсатди. Абдулла Қодирий эса реал ҳаётдан олинган Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш, Ўзбек оғим, Оғтоб оғим, Зайнаб каби оддий одамларни Фарход, Ширин, Меҳнбону, Тоҳир, Зухра, Баҳром сингари анъанавий-афсонавий қаҳрамонлар қаторида тура оладиган ёрқин образлар даражасига кўтарди, кейинги йирик асарларида Анвар, Раъно, Солиҳ маҳдум, Худоёрхон, Мулла Обид сингари бетакрор характерлар яратиб, бу тажрибани янада мустаҳкамлади. Қарангки, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» чиққач, бизда Фарход, Ширин, Тоҳир, Зухра каби сеvimли исмлар сафида Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно деган номлар кўпайди.

«Ўтган кунлар»да реализмнинг яна бир муҳим хусусияти — шахс характери, руҳияти ва тақдирини аниқ тарихий шароит, жамият, сиёсат, мавжуд ахлоқ меъёрлари билан мустаҳкам алоқада ифода ва талқин

этиш ёрқин намоён бўлган; романнинг етакчи қаҳрамонлари ҳам бетакрор шахс, ҳам жамият вакили, аниқ тарихий шароит, муҳит фарзанди сифатида кўринадилар. Ёзувчи уларни даврнинг ҳаёт-мамот воқеа-ҳодисалари, муҳим маънавий-ахлоқий муаммолари гирдобинидан олиб ўтади. Қаҳрамонлар қисмати ифодаси орқали адиб жамият ҳаёти, ахлоқини, рус босқини арафасидаги халқнинг ҳолат, кайфиятини теран баъдий тадқиқ ва таҳлил этади. Буюк тарихга, қудратли давлатчилик, маданий, маънавий анъаналарга эга Туркистон ўлкасининг таназзулга юз тутиш, рус империясининг мустамлакасига айланиш сабабларини очиб беради.

Диққатга сазовор жиҳати шундаки, гарчи адиб шахс характери ва қисматини муҳит, шароит билан чамбарчас алоқадорликда тасвир ва таҳлил этса-да, инсон шахсининг муҳит ва шароитга боғлиқ бўлмаган туғма, сирли-сехрли ғаройиб шеваларига ҳам эътиборни тортади. Бу жиҳатдан бир оила, бир хил шароитда туғилиб вояга етган сажия-характер, сурат ва сиймо важдан икки олам — эгачи-сингил Зайнаб ва Хушрўйбиби образларининг талқини ғоят ибратли. Бири — муте, итоаткор, нуқул ўзгалар изни билан иш кўради; иккинчиси эса — дадил, мустақил, ўз бахти ва тақдири учун фаол кураш олиб боради. Ёзувчи бу икки шахс характериға хос туғма хусусиятларни шарҳлаш билангина чекланмайди, балки бундай хислатларнинг ўша кимсалар, қолаверса ўзгалар тақдириға кўрсатган таъсири, фожий оқибатларини ҳам ифода этади. Тақдирини ўзгалар ихтиёриға топшириб қўйган Зайнаб шу ожизлиги туфайли ўз бахтиға зомин бўлибгина қолмай, яна ўша ожизлик туфайли ўзгалар қутқуси орқасида беихтиёр жиноятға ҳам қўл уради, Кумушға заҳар беради. Мустақиллик, дадиллик — яхши хислат, бироқ унга худбинлик аралашса, балон азимға айланиши мумкин. Хушрўйбиби ўз бахти учун дадил кураш олиб бораркан, шахсий манфаат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди, бошқа бировларнинг кўз ёшлари ҳисобига, ўзгаларнинг оилавий бахти вайроналари устида ўз бахтини тиклайди.

Бу икки образ характери, тақдири орқали илгари суртилган фикр-ғоя ифодаси мумтоз адабиётимизда кўп учрайдиган ибратли, дидактик ҳикоялардаги ифода тарзидан тубдан фарқ қилади; бу ерда воқеа-ҳодиса-

ларни олдиндан тайёр фикр-ғоя тасдиғи учун келтириш, «қиссадан ҳисса» чиқариш йўқ, аксинча, фикр-ғоя бевосита жонли, ҳаётий, бетакрор образлар характери, руҳияти, хатти-ҳаракати, қисмати таҳлили ва тасвиридан ўз-ўзидан келиб чиқади. Фақат бу икки персонаж эмас, балки романдаги барча қаҳрамонлар муайян фикр-ғояни ташийдилар, аммо уларнинг барчаси биринчи галда шу тариқа бетакрор тирик инсон тарзида намоён бўладилар, фикр-ғоя эса тирик тандаги қон томирлар каби қаҳрамонларни ҳаракатга келтиради, аммо уларнинг мавжудлиги бир қарашда дарҳол сезилмайди. Бу етук реализмнинг энг муҳим аломати, фазилатларидандир. Шу жиҳатдан «Ўтган кунлар» мумтоз адабиётимиздаги ҳикояларгина эмас, балки 10-йилларда яратилган драма, ҳикоялар билан қиёс қилинса, ёзувчи бадият тараққиёти йўлида нақадар олға кетганлиги яққол кўринади!

«Ўтган кунлар»да реализмнинг энг муҳим омилли — тарихийлик принципи, адабиётнинг ҳаётга яқинлашуви муваффақият билан ҳал этилди. Биламизки, ҳаётга яқинлашув, ҳаётни айнан ўзидай тасвир этишга уриниш маиший икир-чикирлар орасида ўралашиб қолишга, зерикарли тафсилотбозликка, натурализмга олиб келиши ҳам мумкин. Адабиёт тарихида бунга мисоллар кўп. Қодирий реализм йўлидаги шу хатарни четлаб ўта олди, у реал турмуш манзараларини поэзия, санъат мулкига, реал ҳаёт ҳақиқатини чинакамга бадий ҳақиқатга айлантира олди. Қаранг, асар қаҳрамонлари Отабек билан Қумушнинг оддий севги саргузаштлари — уларнинг илк учрашув, дийдорлашув, висол, ҳижрон ва яна висол дамлари ифодаси, туй, қизлар, базми, қудаларни кутиб олиш лаҳзалари тасвири — барча-барчаси нақадар ранг-баранг бўёқлар, хилма-хил оҳанг-садолар, нафис туйғулар билан йўрилган!

«Ўтган кунлар»нинг яна бир характерли жиҳати — унда ёзувчи ижодий фантазиясининг маҳсули бўлган воқеалар, тўқима образлар аниқ тарихий ҳодисалар, тарихий шахслар билан моҳирона туташтириб, чатиштириб юборилганлигида. Тарихда айнан бўлиб ўтган воқеалар билан муаллиф фантазияси самараси саналмиш саргузаштлар, тарихий сиймолар билан Отабек, Қумуш, Қутидор каби тўқима қаҳрамонлар орасидаги тафовут сезилмас бир ҳолдадир. Бу жиҳатдан «Ўтган

кунлар», шунингдек, «Меҳробдан чаён» жаҳон адабиётининг нодир намуналари, жумладан, В. Скоттнинг тарихий романлари, А. Пушкиннинг «Капитан қизи» билан бир қаторда туради. Роман етакчи қаҳрамонлари Отабек, Юсуфбек ҳожи, Кумуш тақдирининг ўтган аср ўрталарида ўлкада — Тошкент ва Қўқонда юз берган муҳим тарихий воқеалар (Қўқон хонлиги билан Тошкент беклиги орасидаги зиддият, туқнашувлар, Тошкентдаги исён, қипчоқ қирғини ва ҳоказо), Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек (Азиз бача), Нормухаммад қушбеги, Қаноатшоҳ каби тарихий сиймолар билан алоқадорликда кўрсатилиши, бир томондан, асарнинг маърифий қимматини оширса, иккинчи томондан, ундаги тарихийлик, бинобарин, реалистик хусусиятларни янада чуқурлаштирган. «Ўтган кунлар» дан бошланган бу ноёб тажриба кейинчалик ёзувчининг «Меҳробдан чаён» романида, шунингдек, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» асарларида, яна ўнлаб йирик эпик полотноларда давом эттирилди.

Қодирий «Ўлоқда» ҳикоясидаёқ ўзбек адабиётида биринчи бўлиб объектив-холис тасвирнинг яхши намунасини берган эди. «Ўтган кунлар»да бу тажриба кенг кўлам, янги кўриниш касб этди. Ёзувчи бутун асар давомида воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонлари хатти-ҳаракатларини холис, четдан туриб кузатади, воқеаларга деярли аралашмайди, қаҳрамонларни ўз ҳолига қўйиб беради, улар ўзларича мустақил ҳаракат қиладилар. Асарда аср бошидаги мавжуд мафкуравий оқимлар — диний-исломий қараш, жадидчилик, коммунистик онг тамойилларини учратамиз. Бироқ, муаллиф асарда бирорта мафкуравий оқимнинг тарғиботчиси бўлишдан ўзини тияди. Бу масалада ҳам у холис туради, фақат ҳақиқат, адолат юзасидан иш кўради, қайси мафкурага дахлдор бўлишидан қатъи назар шахс ва ҳодисаларни мусбат ва манфий томонлари, мураккаблиги, зиддиятлари билан бор ҳолича беришга интилади.

Ёзувчи асарда қаламга олинган даврни инқилобчиларга хос тарзда «тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари» деб атайди. Ўша «кирлик, қора кунлар» даҳшатини шафқатсизлик билан кўрсатади, бироқ ўша қора кунларнинг нурли жиҳатларини ҳам асло назардан четда қолдирмайди, эл-юрт ғамида юрган нурли

сиймолар образини ҳам яратади. Ёзувчи таъбирича, романдаги давр — «мусулмонобод» замон; хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бинобарин, асардаги барча қаҳрамонлар мусулмон, юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариятча. Аммо ҳар қадар да бу тантаналик таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам бўлиб туради. Адиб жаҳид адабиётида бўлгани каби эски қолоқ одатларни кескин танқид остига олади, айни пайтда эски одатларнинг мақбул жиҳатларини, жозибасини моҳирона тараннум этади... Демак, ҳамма ҳолларда адиб ҳақиқатга содиқ қолади. Шунга кўра «Ўтган кунлар» ни туғридан-туғри бирор адабий-мафкуравий йўналиш — ё жаҳид адабиёти, ё совет адабиёти, ё диний адабиёт намунаси деб бўлмайди. «Ўтган кунлар» биринчи галда ҳолис-объектив романининг, чин маънодаги етук реализмнинг биздаги мислсиз намунаси. Бу жиҳатдан ҳозиргача ўзбек адабиётида унга тенглаша оладиган роман яратилган эмас.

Ниҳоят, «Ўтган кунлар» тил жиҳатидан ҳам ноёб ҳодиса. Ойбек шундай ёзган эди: «Ўтган кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романининг тили ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англашиларили бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, ғоят каттадир... Ўзбек бадиий прозаси «Ўтган кунлар» романида қўйила ва шакллана бошлади. Бу эски поэтик воситалар системаси, эски китобларнинг «алқисса» услуби тузилишларини бузган, турмушга яқин, уни ҳаётий жиҳатдан аниқ кўрсатувчи бир прозадир. Эски прозанинг дабдабали, тамтарақли, сунъий, қуруқ услуби ўрнига бадиий содда, аниқ проза томонига қараб ўсишини кўрамыз».

Айрим адабиётшунослар, жумладан Қодирийнинг тил бобидаги маҳоратига юксак баҳо берган Ойбек «Ўтган кунлар» нинг поэтик ифодалар тизимида, тилида мумтоз адабиёт ва умуман эски адабий прозанинг таъсири борлигини негацир салбий баҳолайди. Бу масала мунозарали, у махсус тадқиқ этилишга муҳтож. Асар ёзилган даврда, бунинг устига ўтмишдан олиб ёзилган романда эски адабий анъаналардан бутунлай воз кечиш ҳам бирёқламаликка, ноҳаётийликка олиб келиши мумкин эди. Ёзувчи, ўзи айтмоқчи, асарни ёзишда доимо ўқувчи омма кўз ўнгида, бу китоб билан халқимиз рағбатини мумкин қадар янги-

ликка тортишга интилган, айни пайтда шу кунгача ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келган халқнинг завқини, савиясини назарда тутиб, эски адабиёт усулларидан ҳам онгли равишда фойдаланган.

Қисқаси, бу роман тил, ифода тарзи жиҳатидан эски проза билан янги реалистик проза, қолаверса бутун бошли мумтоз адабиётимиз билан янги ўзбек адабиёти орасидаги олтин кўприк вазифасини ўтади, янги услубий йўналишларнинг қарор топиши, ривожини учун кенг йўл очиб берди.

РЕАЛИСТИК ТАСВИР ҚУДРАТИ

(Ёзувчи Ўткир Ҳошимов билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Адабиёт тарихида шундай ижодкорлар борки, вақт ўтган сари улар яратган асарларнинг кадр-қиммати тобора ошиб бораверади. Улуғ адиб Абдулла Қодирий ана шундай ижодкорлардан. Ёзувчининг ilk романи «Ўтган кунлар» китоб ҳолида босилиб чиққанига, мана етмиш йил бўляпти, аммо бу асарга кизиқиш асло сусайгани йўқ.

Адабиёт тарихида қизиқ парадоксларга дуч келамиз. Шундай китоблар бўлади, улар ўз вақтида катта шуҳрат қозонади, атрофида шов-шувлар кўтарилади, бироқ кўп вақт ўтмай, эсдан чиқиб кетади. Яна шундай китоблар бўладими, ўз вақтида тан олинмайди, лекин вақт ўтиши билан, барибир, улар ҳақиқий баҳосини олади.

ЁЗУВЧИ. Адабиёт тарихида бошқачароқ парадокслар ҳам бор. Шундай асарлар учрайдики, китобхон уларни қабул қилмайди, қилолмайди. Муаллиф «ношукур» ўқувчидан ранжиб, мени келажак авлод тушунади, деб умид қилиб юради-юради, аммо келажак авлод ҳам тан олмайди. Бунинг сабаби аён: аслида ўша асарнинг ўзи бўш, ғоявий-бадий жиҳатдан ожиз бўлади.

ТАНҚИДЧИ. Абдулла Қодирийнинг бахти шундаки, унинг асарлари, хусусан, «Ўтган кунлар» яратилган пайтида ҳам, бугунги кунда ҳам бирдек машҳур, қадрли.

ЁЗУВЧИ. «Ўтган кунлар» чин маънода буюк роман

бўлди. Бир қаламкаш ижодкор сифатида шунга аминманки, оддий китобхон ақалли тўртта шеърини ёд олиб юрмаган шоир — шоир эмас. Оддий китобхон роман ёки қиссасини ўқиб, ақалли тўрттагина қаҳрамоннинг қисматини бошқа бировга ҳаяжонланиб айтиб юрса, шу қаҳрамонлар билан ўзини дўст тутса, ўша ёзувчи — ёзувчи. Ҳолбуки, йигирманчи, ўттизинчи йилларда ўз ўғлига Отабек, қизига Кумуш исмини қўйган одамлар кўп бўлган. Бунақа ота-оналар ҳозир ҳам тез-тез учраб туради. Ёзувчи учун бундан катта бахт йўқ.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар»нинг ўз вақтида эл орасидаги доврўғи ҳақида кўп эшитганмиз, ўқиганмиз. Асарнинг пайдо бўлиши китобхонлар учун катта байрамга айланган. Қадимда бизда ғазалхонлик, дostonхонлик кенг расм бўлган, романхонлик анъанаси эса «Ўтган кунлар»дан бошланган. Бу романни ўқиш, тинглаш билан кифояланмай, уни ўзи учун бошдан-оёқ кўчириб олувчилар, ёд олиб, давраларда айтиб юрувчилар бўлган. «Ғулистон» журналида «Ўтган кунлар»ни ёд айтиб юрувчи тожикистонлик бир кекса китобхон ҳақида бир мақола босилди. Ғазални, dostonни ёд олиш, ёддан айтиш мумкин, бутун бошли романни ёд олиб, узоқ йиллар хотирда сақлаб айтиб юриш сийрак учрайдиган ҳодиса. Оддий китобхон бутун бошли романни ёд олган экан, демак бундай асар унинг учун ниҳоятда азиз, муқаддас, қалбига яқин бўлиши керак.

Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Шоир Миртемир оғир дардга чалиниб касалхонада ётганида танқидчи Озод Шарафиддинов билан кўргани бордик. Миртемир домла бир оз ўзига келган, бироқ шифокорлар ҳали туришга рухсат бермаган эканлар. Биз хонага кирганимизда домланинг қўлларида «Ўтган кунлар» романи, ётган жойларида мутолаа билан машғул эканлар. Домла роман орасига хатчўп қўйиб, биз билан саломлашдилар ва китобга ишора қилиб: «Мўъжиза, нақд мўъжизанинг ўзи!»— дедилар ва: «Бу галги мутолаа, балким юзинчисидир...», дея жилмайиб илова қилдилар. Маълум бўлдики, Миртемир домла касалхонада бир оз ўзига келиб биринчи сўрагани «Ўтган кунлар» романи бўлибди. Улкан шоирнинг оғир хасталик чоғида ҳаёлини, дилини ўзига мафтун этган, этолган, юзинчи бор ўқишга ярайдиган китоб ҳақиқатан ҳам, унинг ўз сўзи билан айтганда, мўъжиза!

ЁЗУВЧИ. «Гулистон»да босилган ўша мақолани мен ҳам ўқиганман. Яна биттачисол қўшишим мумкин. Ҳузуримга бир йигит келди. Спортичи, аниқроғи, каратэчи экан. «Ўтган кунлар»дан бутун-бутун саҳифаларни ёдаки айтиб берди... Ҳолбуки, бу йигит нари борса ўттиз ёшларда эди. Бундан чиқди, «Ўтган кунлар» эллик йил илгари одамларни қанчалар ҳаяжонга солган бўлса, ҳозир ҳам деярли шунчалик гўлқилантирар экан-да!

Тўғри, ўтмишда бошқа халқлар қатори бизнинг халқимизда ҳам савод масаласи чатоқ бўлган. Лекин бу — халқ ўртасида адабиётга қизиқиш йўқ эди, деган фикрни асло англатмайди. Акс ҳолда, ҳазрат Навоийнинг буюк ижоди яратилмас, бизгача етиб келмас эди.

Бундан бир неча йил илгари марказий матбуотда москвалик кекса педагогнинг «Онлавий қироатхонлик» («Семейные чтения») деган мақоласи эълон қилинди. Мақола муаллифи бир нарсани ҳаяжонланиб ёзади. Бир вақтлар онлавий китобхонлик бўларди, онланинг каттаю кичик аъзолари жам бўлиб, бир китобни ўқир, ўша китоб қаҳрамонлари билан биргалашиб қувонишар, изтироб чекишар, бу эса онла аъзоларини бир-бирига руҳан яқинлаштирар эди, дейди. Тўғри гап, ҳали ҳамма ёппасига саводхон бўлмаган пайтда бизда «Ўтган кунлар» онла аъзолари ўртасида, чойхоналарда, гап-гаштакларда завқ билан ўқилган, иштиёқ билан тингланган. Бир уй одам гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаган... Одамлар бунн азбаройн бекорчиликдан қилишган эмас...

Эсимда бор: урушдан кейинги йиллар эди. Тўрт-беш яшар боланинг хотираси нимага қодир бўлса, мен ҳам ўша қадар хотирлайман. Дадам тоғам билан суҳбатлашиб ўтириб, Жулқунбой деган «зўр ёзувчи», «Ўтган кунлар», Отабек, Қумуш ҳақида гаплашиб қолишар, аммо чамамда ўша китобнинг ўзи уйда йўқ эди... Узун қиш кечалари катта акам еттинчи чироқни сандал устига қўйиб, «Қўнтуғмиш», «Гўрўғли» сингари китобларни ўқир, катта-кичик ҳаммамиз жам бўлиб тинглар эдик... «Ўтган кунлар»ни мактабни битирган йилим ўқидим. Ўқидиму, ғалати, сирли бир оламга кириб қолгандек бўлдим. Тўғри, у пайтларда Евгений Бертельснинг «Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди, энди олтинчиси-ни, яъни ўзбек романчилиги мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди», деган гапидан ҳам, Мухтор Аvezов Қодирий романлари гўё текис саҳрода тусатдан Помир

тоғлари вужудга келгандай пайдо булди, деганини ҳам, машҳур туркман адиби Хидир Деряев Қодирийни ўзининг буюк устози санаганини, ниҳоят, Ойбек домла Қодирий ҳақида йирик китоб ёзганини билмас эдим. Орадан кўп йиллар ўтиб, бир нарсани англадим. Ўқувчини асар қаҳрамони билан шунчалик ошно қиладиган китоб ёзиш қийин экан, жуда қийин экан. Кейинроқ яна бир ҳақиқатни англаб етдим: чиннакам улуғ ёзувчи шундай мактаб яратар эканки, унинг мактабида тенгқурлари ҳам, келажак авлод қаламкашлари ҳам беихтиёр таълим олар экан. Ойбек, Ғафур Ғулом, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, Пиримқул Қодиров, Уктам Усмонов, Худойберди Тўхтабоев, Неъмат Аминов, Хайриддин Султоновлар ижодида Қодирий таъсири у ёки бу тарзда сезилади. Асар тилида, услубида, характерлар яратишда, роман жанри ёки сатира сирларини эгаллашда... Мен тилга олган номлардан ҳам кўриниб турибди: ҳозирнинг ўзигача тўртта авлод Қодирийдан ижодий баҳраманд бўлибди.

ТАНҚИДЧИ. Қодирий мактабида тенгқурлари ҳам таълим олган дедингиз. Буни тасдиқлайдиган биргина факт келтираман. Садриддин Айний «Дохунда» романидаги бир ўринда Қодирийдан таъсирланганини ошкора эътироф этган.

ЁЗУВЧИ. Яқинда «Ўтган кунлар»ни қайтадан синчиклаб ўқидим. Китобнинг сўнгги саҳифаларига келганда кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Шундай «жиддий адасини»нинг нима йиғлаётганини тушунмай хайрон бўлиб турган ўғил-қизим олдида ўзимни ҳеч тўхтата олмай йиғлардим. Бу фақат асар қаҳрамонлари тақдирига ачиниб йиғлаш эмас эди...

ТАНҚИДЧИ. Кўпинча адабиёт, санъат ривожигаги новаторона кашфиётлар кенг ўқувчилар оммаси томонидан бир оз қийинчилик билан қабул қилинади. Ўзбек адабиёти учун принципиал янгилик — том маънодаги биринчи реалистик роман — «Ўтган кунлар» кўпчиликка ниҳоятда маъқул тушган, кенг китобхонлар оммаси қалбига осон йўл топган, улар қалбининг тўридан жой олган экан, бунинг муайян сирлари, сабаблари бўлса керак.

ЁЗУВЧИ. Сиз айтасангиз ҳолат «кўпинча» бўлмайди, «баъзан» бўлади. Чунки новаторона кашфиётларнинг

ўзи кўп бўлмайди. Шунда китобхон баъзан асарни яхши тушунмаслиги мумкин. Кўпинча эса бошқа нарсарўй беради: «қаламкаш мен новаторлик қиламан деб, халқ руҳидан, умуман ҳаётдан узоқ нарсаларни ёзади, натижада ўз авлоди ҳам, келажак авлод ҳам уша асарни тушунмайди, тўғрироғи, тушунишни истамайди ҳам. Қодирий домланинг сиз айтган новаторона асари халқ ўртасида шунчалик шуҳрат қозонишининг унчалик фавқулодда сирин йўқ. Рост, ўша олти йигирманчи йилларда халқ Тоҳир ва Зухро, Юсуф ва Зулайхо сингари афсонавий қаҳрамонларга кўниккан эди. «Ўтган кунлар»нинг қаҳрамонлари афсонавий шахслар эмас эди. Шундай экан, нима учун оддий китобхонлар уларни дарров жон-дил билан қабул қиладилар? Чамамда, бунинг иккита асосий сабаби бор. Биринчидан, романда халқ руҳи жуда ҳаётини, жуда чуқур акс этган. Иккинчидан, китобхонлар «Ўтган кунлар»да худди ўзларига ўхшаган реал, тирик одамларни кўришди. Улар шундай асарга, ҳаётини қаҳрамонларга ниҳоятда муштоқ эдилар.

Бир қатор ҳурматли олимларимиз Қодирийнинг реалистик маҳорати ҳақида яхши ишлар қилишган. Бироқ, бу борада ҳали очилмай ётган қўриқлар ҳам беҳисоб. Айтайлик, реализмнинг муҳим хусусиятларидан бири — асарда одамлар олами, халқ руҳини тасвирлаш, кашф этиш. «Ўтган кунлар» бу жиҳатдан бебаҳо бир хазина.

Аввало, бадий асарда халқ руҳи деганда нимани тушунамиз? Ўзим гувоҳ бўлган иккита мисолни айтاي. Бундан анча йиллар илгари экранларда «Анна Каренина» фильми намойиш қилинди. Собик синфдошим, фабрикада ишлайдиган дўстим билан киногоа тушдик. Кинодан чиққандан кейин дўстимнинг таассуротини сўрадим. «Фильм яхши-ю, лекин Каренина дегани ёмон хотин экан», деди дўстим. Мен унга ёзувчининг мақсадини, асар ғоясини тушунтирдим. Охири қўлига романнинг ўзини бердим. Ун беш кундан кейин дўстим китобни олиб келди. «Ажойиб китоб экан, Аннани энди тушунгандай бўлдим», деди у... Орадан бир йилча ўтгач, Қора деңгиз бўйига дам олишга бурганимизда ленинградлик бир студент қиз билан ҳамсуҳбат бўлиб қолдим. У республикамизга, ўзбеклар ҳаётига, адабиётимизга ниҳоятда қизиқар, лекин ўзбек адабиётидан ҳеч нарсани ўқимаган экан. Мен унга биринчи гапда

«Ўтган кунлар»ни тавсия этдим. Хайриятки санаторий кутубхонасида романининг русча таржимаси бор экан, олиб ўқий бошлади. Ўч кундан кейин олдимга келди, роман ҳақида хаяжонланиб гапирди. Айни пайтда бир масалада ўз таажжубини ҳам билдирди: «Ажойиб асар экан, фақат бир нарсасига хайрон қолдим. Нима, Кумуш жининми? Эри бошқасига ўйланса, йиллаб ташлаб қўйса-ю, Кумуш унинг йулига қўз тикиб ўтирса?»

Айтинг-чи, нима бу? Ким айбдор? Ёзувчими, китобхонми? Йук! Ҳеч ким айбдор эмас. Толстой ҳам, Қодирий ҳам, дўстим ёки студент қиз ҳам... Бутун гап инсон психологиясининг кўп йиллар мобайнида шаклланиган кўникмаларида, қолаверса асарнинг ҳаётийлигида. Агар ҳамма адиблар бир қолипда асар ёзаверса, ижоднинг ўзи аллақачон барҳам топар эди. Чинакам миллий ёзувчининг маҳорати, реалистик тасвир кудрати ҳам шундаки, у инсон психологиясини, халқ руҳини ниҳоятда аниқ тасвирлайди. Аслида бадий ижод мана шу ранг-баранглиги билан умуминсонийликка хизмат қилади.

ТАНКИДЧИ. Адабиётнинг бош вазифаси. Л. Толстой айтгандек, одамларни, бинобарни, халқларни бир-бирига яқинлаштириш. Одамларни, халқларни бир-бирга яқинлаштириш эса уларнинг бир-бирларини яқиндан билиши, яхши тушуниши орқали амалга ошади. Адабиёт ҳар бир халқнинг ўзига ҳаёт тарзини, миллий руҳиятини ифодалаш, кашф этиш орқали ҳам халқларни бир-бирига яқинлаштиради. Мен аминманки, сизнинг ишчи дўстингиз рус адабиётини, ленинградлик студент қиз эса ўзбек адабиётини, унинг энг яхши, баркамол асарларини кўпроқ ўқисалар, ҳар иккаласидаги бояги ажабланиш тобора барҳам топиб, асарларда акс этган халқ руҳиятини англайдиган, миллий характерлар хатти-ҳаракати, кайфиятини тушунадиган, кадрлайдиган бўла борадилар.

Ўзимдан бир мисол келтирай. Дасглаб Габриэль Гарсиа Маркеснинг «Танҳоликда юз йил» романини ўқиганимда ундаги кўп лавҳалар, одамлар орасидаги интим муносабатлар ифодаси мени таажжубга солган эди; романда сиз билан биз асло ҳазм қилолмайдиган, биз учун ниҳоятда ғайри табиий бўлиб туюлган ҳолат, ғаройиб одатлар оддий, табиий ҳодисадек тасвир этилади. Кейинчалик бу улуғ реалист ёзувчининг бошқа асарлари билан танишгандан кейин амин бўлдимки, Маркес Ко-

лумбия халки ҳаётининг ҳаққоний манзарасини, халқ-нинг ҳаёт тарзини, миллий одат, таомилларини фавқу-лодда бир маҳорат билан акс эттириб берган экан. Даст-лаб ғаройиб туюлган ҳодисалар эндиликда мен учун ҳам табиий кўринадиган бўлиб қолди.

ЁЗУВЧИ. Келинг, «Ўтган кунлар»даги халқ руҳия-тига онд мисолларга мурожаат қилайлик. Қодирийнинг бу борадаги маҳорати асар бошидаёқ кўринади. Отабек Марғилонга ilk бор сафар қилганида шаҳардаги баъзи одамлар у қўнган хужрага меҳмон бўлиб келишади. Хизматкор Ҳасанали чой келтиргани турганида меҳмон-лардан бири бу чол кимлигини сўрайди. Адиб бу ман-зарани шундай тасвирлайди:

«Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай, эшикка қаради. Ҳасаналини хужрадан узоқлатиб, сўнгра жа-воб берди:

— Қўлимиз».

Хуш, нега у Ҳасаналини «узоқлатиб», сўнгра жавоб беради? Бу масалага оддий қарасак, Ҳасанали Ота-бекка маънавий отадек гап. Аслида ҳам шундай, шу-нинг учун йигит унинг ҳурматини жойига қўяди, деймиз. Аммо гап фақат шундами? Йўқ, яна бир гап бор. Му-хими шундаки, Отабекда андиша бор. Мабодо Ҳасанали маънавий ота даражасида бўлмаса ҳам, Отабек, бари-бир, шундай қилар эди.

Яна бир лавҳа. Мирзакарим қутидор Отабекни меҳ-монга чақиради. Шу хабарни у оила аъзоларига мана бундай етказадн:

— «Мен сизга айтиб қўяй, Кумуш, — деди турар экан, қутидор Офтобойимга, — бу кунга бир меҳмон айтган эдим».

Бу суҳбат устида Кумуш ҳам бор. Қолаверса, Қу-тидор Отабекни аввал ҳам кўрган, «киройи куёвинг шундоқ бўлса», деган хаёлга ҳам борган эди. Энди, та-саввур қилингки, асар худди шу ҳолда бошқа тилга афдарилди. Қитобхоннинг хаёлига дарров бир фикр ке-лди. Қутидор Отабекни қизига мактаяпти. Негаки, — «Кумуш» деб мурожаат қиляпти. Аслида шунақами? Йўқ! Биринчидан, Қутидор бадавлат одам. Қизига ке-лаётган совчиларнинг саноғи йўқ. Қолаверса, у тақво-дор киши. Ҳеч қачон ўз қизи олдида бегона йигитни гапириб ўтирмайди... Гап шундаки, у Кумушга эмас, хотинига — Офтоб ойимга мурожаат қиляпти. Халқи-мизда ҳалням бир удум бор. Эр хотинини, хотин эса

эрини бош боласининг исмини айтиб чақиради, мурожаат қилади, тасаввур қилинг, бу фикрни китобни бошқа тилда уқийдиган китобхонга изохлаш учун озмунча шарҳ керак бўладими?

Яна бир мисол. Отабек Марғилонга келиши билан қайнасан Офтоб ойим «товоқни хурмага, хурмани товоққа уриштириб», шоша-пиша қаттиқ олиб чиқади. Ёки қипчоқлар қирғинини ўз кузи билан кўриб келган Отабек Юсуфбек ҳожига қаттиқ гаплар айтади. Отаси, гарчи айбдор бўлмаса ҳам, бу гапларни изтироб аралаш жим эшитади. Аммо зум ўтмай, гап мавзун Отабекнинг Марғилондаги «қотиллиги»га етганида Юсуфбек ҳожи «шарқ оталиги вазиятини олади». Гарчанд нариги масалада отаси қанчалик айбсиз бўлса, бу масалада Отабек ҳам шунчалик бегуноҳ бўлишига қарамай, у отанинг бетига сапчимади. Бор гапни, юрак дардини одоб билан тушунтиради.

Ниҳоят, тагин бир лавҳа: Кумуш илк бор қайнатаси билан юз кўришди. Қодирий ёзади: «Кумуш уялиб зўрғагина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қули билан Кумушнинг елкасига қоқиб сўйди ва Кумушнинг манглайига тегизиб олган ўз қулини ўпди...

Мана, сизга аниқ тасвир, халқ руҳи, удуми! Ҳиндлар бир-бирини кўрганида кафтини жуфтлаб таъзим қилади, баъзи араблар бир-бирига бурнини тегизиб омонлашади, французлар аёл кишининг кўлидан улиб саломлашади, ўзбек эркаги эса фарзанди қатори аёлни оталарча эркалаганида, унинг манглайини силайди-да, ўз қулини ўпадаи...

ТАНҚИДЧИ. Одамни титратиб юборадиган яна бир ёрқин миллий ҳолат: Кумуш заҳарланиб, ўлим тушаганда ётибди. Қайнатаси Юсуфбек ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўтиради. Келиннинг кузи юмуқ, сочлари юзи устида паришон. Ҳожи келиннинг сочларини тузатиб, манглайига қулини босади, «Ойим... Ойим!» дея мурожаат этади. Бунақа ҳолатда ёши улуг эркак кишининг, қайнатанинг келини ёнига келиб паришон сочларини тузатиши, манглайига қулини қўйиб хол-аҳвол сўраши табиий бир ҳол. Шунга қарамай, Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлайди ва таниб... қўзғалмоқчи бўлади. Қарангки, келин қайнатасини таниб, бу ёши улуг эркак киши олдида афтодаҳол ётганидан ҳи-

жолат чекиб, ўша ночор ҳолда ҳам одоб юзасидан қўзғалмоқчи, ўрнидан турмоқчи бўлади.

ЁЗУВЧИ. Умуман Қодирий ижодида, «Ўтган кунлар»да ҳам, «Меҳробдан чаён»да ҳам, «Обид кетмон» ҳикояларида ҳам бундай манзаралар тулиб ётибди. Бу хусусда кўп гаплар айтиш мумкин. Менга қолса, Қодирийнинг «зўрлиги» бунақа лавҳаларни ишлатишнинг ўзида эмас. Рус адабиётшўнослигида «самоцель» деган жуда ўринли ибора бор. Ханузгача унинг аниқ ўзбекча таржимаси йўқ. Эҳтимол, бу «ўзининг билимдонлигини кўрсатиб қўйиш» деган маънони берар. Муҳими шундаки, Қодирий бу лавҳаларни ўзини кўрсатиб қўйиш учун ишлатган дейиш бориб турган гумроҳлик буларди. Гап шундаки, буларнинг ҳаммаси асарнинг ўзи билан бирга қўшилиб туғилган. Аслида истеъдод деганининг энг ёрқин қирраларидан бири мана шу — табиийлик бўлади!

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар»ни элга манзур этган омиллар кўп, шулардан бири, Сиз айтгандай, романда халқнинг кайфияти, руҳияти, таомиллари ёрқин ифода этилганлигидадир. Халқ руҳияти, таомиллари ифодасига оид яхши мисоллар келтирдингиз. Аммо халқ руҳияти фақат шу хилдаги таомиллар ифодасидангина иборат эмас. Романдаги бир ҳолат ниҳоятда қадрли. Асарга, муаллифнинг ўзи эътироф этганидек, «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» мавзу қилиб олинган; дарҳақиқат, романда «энг кир, қора кунлар» саналмиш кейинги «хон замонлари»нинг ярамасликлари, даҳшатлари, кескин зиддиятлари шафқатсиз бир реалистик куч билан очиб ташланган. Шу билан баробар ёзувчи халқ тарихига, унинг кечаги кунига, бой анъаналарига, яхши удумларига улўғ бир ҳурмат, эҳтиром билан қарайди, халққа, унинг шаънига малол келадиган гап қилмайди, ўша «энг кир, қора кунлар»да ҳам халқ орасида зулматни ёритувчи нурлар, зулмат билан олишадиган, халқ истиқболини ўйлайдиган кучлар бўлганлигини асло эсдан чиқармайди; ёзувчи ўша феодал муносабатлар чириб битган, таназзулга юз тутган, бундан эл-юрт мислсиз жафо чекаётган, қолоқ одатлар одамлар турмушига оғу солаётган, улар бахтини заволаб этаётган бир замонда ҳам кишилар чин одамийликни сақлаб қолганликларини, одамдек яшашга интилганликларини санъат-корона кўрсатади; гарчи муваққат, ўткинчи бўлса-да, одамларнинг бахтли дамларини, ҳаётнинг сурурли дақи-

қаларини — дала сайри, меҳмон кутиш, ширин суҳбатлар, зиёфатлар гаштини, совчилик удуми, киз узатиш, никоҳ тўйи базми, висол лаззати онларини бутун завқшавқи билан китобхонга етказади. Яхши одамлар қалбидаги заковат ва саҳоват, улар орасидаги меҳр-эҳтиром, бир-бирига мурувват, самимият, севги-садоқат, фидойилик туйғуларини топиб тасвирлайди; Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қутидор, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Қумуш, уста Олим — буларнинг ҳар бири китобхон дилини ўзига ром этади. Ана шундай одамлар билан танишганингизда, беихтиёр, ўзингизни шундай кишилар авлодидан эканлигингиз билан фахрланасиз. Бундай одамларни бошқа халқларга ҳам куз-куз қилгингиз келади.

ЁЗУВЧИ: Оддий бир ҳақиқат бор. Инсоният пайдо бўлган ўша кўҳна замонлардан бери яхши одамлар ёмонлардан кўра ҳамиша кўпроқ бўлган. Акс ҳолда тараққиётнинг ўзи бўлмас эди. Яхшилар эзгу удумларни, нокиза ниятларни авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдирганлар. Қўлларидан келганча шу покиза маънавий бисотни кўпайтиришга ҳаракат қилганлар. Ҳа, муаллифнинг ўзи таъкидланганидек, «Ўтган кунлар» тарихимизнинг энг «қора кунлари»ни акс эттиради. Адиб инсон ҳаётини бўғувчи, жамият тараққиётига кишан бўлувчи муҳитни бутун зулмати билан тасвирлайди. Аммо, давр ёмон дегани — одамзот ёмон, дегани эмас. Ёзувчи мана шу ҳақиқатни асло унутмайди. Хонликлар замонининг мудҳиш манзараларини ўқиб, юрагингиз сиқилиб кетганидан табиатнинг гўзал лавҳалари, одамлар ўртасидаги самимий дўстлик, ҳар қандай синовга бардош бера оладиган қудратли инсоний муҳаббат, садоқат тасвирини куриб, дилингиз ёришади. Қизлар мажлисини эсланг: «гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси!» Отабекнинг Мингўрикка чиққанида қурган баҳор манзараси-чи?

ТАНҚИДЧИ. Шуниси характерлики, ҳаётдаги нурли, завқли ҳодисалар ифодасида утмишни идеаллаштириш, безаб кўрсатишдан асар ҳам йўқ!

ЁЗУВЧИ. Адибнинг чиннакам реалистик маҳорати шундаки, у энг гўзал, сурурли манзараларни тасвирлаганда ҳам асарнинг бош концепциясидан асло чекинмайди. Китобхоннинг ҳаёлида аллақандай хавотирга ўхшаган ҳис доим сақланиб тураверади. Баъзан эса энг гўзал манзара энг огир ҳолатни очини учун хизмат қилади. Ёдингиздами, Отабек Зайнабга унаштирилгандан кейин

Марғилонга кетаётганида куклам тасвири берилади...

ТАНҚИДЧИ. Умуман, «Ўтган кунлар»да манзара тасвири кам, борлари аниқ, тиниқ, ҳаммаси муайян мақсадга хизмат қилади...

ЁЗУВЧИ. Бояги ҳолатда ёзувчи кузнинг дилгир манзарасини чизса ҳам булар эди. Бундай қилиш муаллиф ихтиёрида. Аммо, Қодирий куклам тасвирини чизар экан, бошқа, катта мақсадни кўзлайди. Табиат яшнаган, қушлар ошён қуриш ташвишида. Бу Отабекнинг ҳолатига тамоман зид. Ҳатто қушлар ҳам уй қуряпти. Ота-она орзуси эса унинг ширин ошёнини бузаяпти. Ўқувчи буни ҳис қилади-ю, ўша табиат манзараси ҳаёлига умрбод муҳрланиб қолади.

Удумлар масаласига келсак, аксарият асарларда бу борада бир қолип бор. Ўтмишда аёллар забун бўлган, эркаклар аблаҳ, зуравон бўлган. Тўғри, ўтмишда забун аёллар ҳам, аблаҳ, зуравон эрлар ҳам етарли эди. Ҳомид, Азизбек, Содиқ, Мутал, Қўрбоши, Мусулмонкул каби разилларнинг бутун чиркин оламини Қодирий ўхшатиб, баъзан ошқора ғазаб билан тасвирлайди. Бироқ, аёлларга муносабат бобида Отабек, Қўтидор, Юсуфбек ҳожини, уста Олим сингари эрлар ҳам йўқ эмасди. Отабекдан совчи келганида Қўтидор энг аввал хотини билан кенгашади. «Энди қандай кенгаш берасан, хотин?» дейди. Ёки Юсуфбек ҳожини билан Ўзбек ойимнинг муносабатларини олайлик. Ҳожини Ўзбек ойимнинг измидан чиқмайди. Кўп китобларда домлалар эчки соқол, саводсиз, очкўз қилиб тасвирланади. Отабекни Қумушга никоҳлаган домла эса «оқ соқолли, кўркем сиймо ва огир табиатли...» Бу ишнинг адиб азбаройи ўша домлани «яхши кўриб кетганидан» қилган эмас. Гап шундаки, бу тасвир Отабекнинг ўша пайтдаги ҳолатига жуда мос. Мантиқан чуқур асосланган.

ТАНҚИДЧИ. Шу тариқа «Ўтган кунлар» романи аввало асосий ғоявий йўналиши, ижтимоий мазмуни, яъни халқнинг тинчасини қуришган, тарихий тараққиётга ғов бўлган феодал муносабатлар, қолоқ одатлар фожиясини очиб берганлиги билан, айни пайтда халқ ҳаётининг нурли томонларини, халқ дилига яқин кишилар образини зўр эҳтиром билан кўрсатгани, шу йўл билан халқ руҳияти, кайфиятига яқин бўлгани учун ўқувчилар орасида катта доврўғ, обрў-эътибор қозонди.

Бугина эмас, асар ўзининг бадияти билан ҳам халқ руҳига ниҳоятда яқин эди. «Ўтган кунлар»да халқнинг

узоқ йиллик ҳам оғзаки, ҳам ёзма бадий, маънавий анъаналари, ҳаттоки архитектура, мусиқа соҳасидаги бадий тафаккури унга хос тарзда реалистик шаклда мужассамлашган.

Ёзувчи Темур Пулатов «Тошга битилган дoston» мақоласида адабиётимиздаги ilk реалистик, йирик асарларнинг туғилишида, уларнинг поэтикасидаги қадимий архитектура ёдгорликларни ансамбли тажрибаларининг маълум ва сезиларли таъсири, роли борлиги ҳақида қизиқ фикрларни ўртага ташлаган эди. Дарҳақиқат, «Ўтган кунлар» поэтикасида ўша улугвор архитектура ансамбллари ёдга туширувчи нималардир бор... Қолаверса, мен «Ўтган кунлар»ни мутолаа қилаётганимда негадир хаёлан шашмақом куйларини тинглаётгандай бўламан: гоҳ якка созда, гоҳ созлар ансамблида, гоҳ хонандалар билан созандалар журлигида... Роман бош қаҳрамони ҳаётининг энг кескин драматик дақиқаларидан бирида шашмақомнинг ниҳоятда мунгли, драматик куйи — «Наво» садосини тинглаймиз. Бу мақом куйининг суз санъатидаги биринчи реалистик ифодаси, талқини! Бу тасодифий бир ҳол эмас. Романда «Наво» куйи билан баробар кўп ўринда халқ қўшиқлари, лапарлари ҳам қаламга олинади... Ҳа, асарда ёзувчи романга бу хил қўшиқлар оҳанги-руҳини ҳам сингдирган. Яхлит олганда, асардаги тасвир оҳанги мунгли, дардли бўлса-да, воқеалар, ҳодисалар камрови, оқимиға кўра сержило—полифоник.

ЁЗУВЧИ. Аввало ҳар бир чинакам бадий асарнинг ўз ички мусиқаси бўлади. Бу куй ҳали адиб ёзув столи олдиға ўтирмасданоқ бошланади. Илҳом деймизми, пафос деймизми, хуллас, шу куй бўлмаса, асар чинакам бадийликдан маҳрум бўлади. «Ўтган кунлар»да ҳам биринчи саҳифаларданоқ қўлоғингиз остида майин, хазин бир куй жаранглаб кетади. Адиб сизни шу мусиқа билан аллалаб, китоб ичига олиб кириб кетганини ўзингиз сезмай қоласиз. Асарнинг ички оҳанги ҳақида ҳали яна тўхталармиз. Ҳозир Сиз айтган халқ куйи, қўшиқларининг романда қўлланиши ҳақида... Ҳа, асарда лапарлар, қўшиқлар кўп. Бироқ, Қодирий буларни ҳам азбаройи халқ оғзаки ижодидан яхши хабардорлигини кўрсатиш учун ишлатган эмас. Ҳар бир куй, лапар, қўшиқ қаҳрамон руҳиятини очишға, керак бўлса, асар драматизмининг кучайтиришға хизмат қилади. «Қизлар мажлиси»даги қўшиқ Кумушнинг ҳолатини, ички дар-

дини очиш учун энг чиройли восита. Ахир, у hozirги замон қизи эмаски, бу тўйнинг менга кераги йўқ, уз севганим бор, деса! Баъзан адиб ишлатган бир сатр кўшиқ бутун бошли дostonнинг кучини беради... Қулманг, муболаға қилаётганим йўқ. Яна уша боя тилга олинган манзарани эслайлик: Отабек Зайнабга унаштирилган, Қумушнинг олдига кетяпти. Баҳор, гуллар очилган. Олида қўш ҳайдаётган йнгитининг қўшиғи эшитилади: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!..» Агар бу сўзларни Отабекнинг ўзи айтганида шунчаки сентиментал, чучмал эшитилиши мумкин эди. Йўқ, уни бутунлай бошқа одам айтяпти. Атайлаб эмас, шунчаки... Бироқ «шунчаки» ашула фавқулодда катта маъно касб этади. «Наво» куйи ҳақида гапирдингиз. Шу бобда китобхонини титратиб юборадиган битта жумла бор. Маст Отабек хонандага буюради: «Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!...» Мана шу жумланинг ўзида жуда аламли, оғир, изтиробга тўла ҳақиқий эркак йиғиси бор.

Яна асар мусиқасига қайтсак... Тўғри айтдингиз: асарда ранг-баранг оҳанглар бор. Аммо уларнинг ҳеч бири алоҳида ажралиб қолмайди. Аксинча, бир-бирини тўлдирди, ягона оҳангдорликни ташкил этади. Ҳаётнинг ўзи шу: инсон боласига йиғлаш учун алоҳида, кулиш учун алоҳида кўз ато қилинган эмас. Қувонч ёши ҳам, алам ёши ҳам битта кўзда чикади. Қолаверса, шодлик билан изтироб кўпинча етаклашиб юради.

ТАНҚИДЧИ. Қинода ҳамиша ҳодисалар мусиқа садолари жўрлигида гавдаланади, кўпинча биз бу куйларни тинглаб турамузу, уларга эътибор бермаймиз. Аксинча, энг яхши бадний асарда, гарчи мусиқа, куй мутлақо тилга олинмаса ҳам, ҳодисалар бағридаги аллақандай ички садони, оҳангни баралла эшитгандай бўламиз. «Ўтган кунлар»даги энг ҳаяжонли ҳодисаларнинг барчаси ўз оҳанги, садосига эга. Уларнинг барчаси жам бўлиб, романининг етакчи пафосини китобхон қалбига етказишда муҳим роль ўйнайди.

ЁЗУВЧИ. Романда одамнинг дилини ҳар хил куйга соладиган садолар кўп. Қумуш Отабекни никоҳ кечасида илк бор кўрганида: «Сиз ўшамиз?» деб энтикканида, эр-хотин узоқ жудоликдан кейин дийдор кўришгач, Қумуш: «Сиз қочқоқсиз», деб Отабекни эркалаб, секингина юзига шапатлиб қўйганида, ўрнингга кирар экан, ёш боладек: «Бўлгани йўқ, бўлгани йўқ!», деб ўйин-

қароқлик қилганида жаранглаган садолар киши кунглини яшнатиб юборади. Отабек билан Қутидор улим ёкасига борганида, Тошкент устида қонли булутлар тулланганида бутунлай бошқача, мунгли, изтиробли, шиддатли куй эшитасиз. Отабек Қумушнинг узатилаётганини тасодифан эшитиб қолган оқшом «Хўжа Маъоз» мазорига бориб тунаган пайтдаги мусиқа-чи? Қабристон, чакалак, тутаб ётган тунка олдида утирган, сочи ўсиб соқолига аралашиб кетган девона... Зим-зиё тун, пишқирган, қутурган, гулхонни тунка-пункаси билан улоқтирган, азамат чинорни қўпориб, ерни титратган ел, қаргалар, бойқушлар... Бунақа ёввойи, қудратли симфонияни китобхон қулоғи остида жаранглатиш қийин, жуда қийин... Уста Олимнинг хикояси... Сизни билмадим, мен уни ўқиганимда нима учундир олис манзилга йул олган карвоннинг маънос кўнғироғини эшитгандек бўламан. Манзил нурли эмас, йул олис, карвон толиққан, аммо барибир юриш керак. Кўнғироқ мунгли-мунгли жаранглайди.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар»да ўтмишдаги улуг аломалар, сўз санъаткорлари номи ҳурмат билан тилга олинади, Юсуфбек хожиининг «Бобурнома», Отабек билан Қумушнинг Фузулий ғазалларига меҳри алоҳида таъкидланади. Романда мумтоз адабиётимиз асарлари билан бевосита мувозийлар йўқ, аммо бу асар ўзининг руҳи жиҳатидан мумтоз адабиётимиз дурдоналарига оҳангдош. Чунончи, ҳаёт шафқатсизликлари ифодасида «Бобурнома» лавҳаларини ёдга туширувчи, ошиқ қалби назокати, хижрон аламлари фарёди тасвирида Фузулий ғазаллари нафасини эслатувчи ўринлар йўқ эмас. Умуман «Ўтган кун»ларда қандайдир шонрона, поэтик руҳ мавжуд. Прозанинг шонри деган ибора бор. Бу сифат бизда, менинча, ҳаммадан кўпроқ Абдулла Қодирийга ярашади.

ЁЗУВЧИ. Шоир насрнависга ўхшаса қанақа бўлишини билмайман-у, аммо насрнависда шонрона руҳ бўлиши жуда яхши фазилат. Жаҳон адабиётидан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: Тургенев, Тагор, Мопассан, Лондон, Шолохов, Айтматов... Ҳатто прозанинг энг бешафқат «худоси» Лев Толстой асарларида ҳам шундай ўринлар борки, адиб қахрамон ҳолатини куй қилиб чертиб юборади... Қодирий прозанинг шонри эди. Лекин ҳамон прозада поэзия аломатлари бўлишини нотўғри талқин қилувчилар бор. Гуё поэтик руҳ про-

задаги реализмни сусайтирадигандек. Аслида, ҳаммаси маҳоратга боғлиқ. Қодирийда шу маҳорат бор эди. Адабиётимизда «Ўтган кунлар»дан кейин ҳам яратилган кўплаб ажойиб реалистик асарларда шунақа руҳ борлиги кишини қувонтиради... Қодирий насридаги мумтоз шеърят билан боғланадиган жиҳатларга келсак, буни махсус текшириш, ўрганиш керак.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар» романида, шунингдек Абдулла Қодирийнинг бошқа асарларида миллий маданият, адабиёт тажрибаларига бориб туташидиган робиталар кўп. Айни пайтда бу улкан санъаткор ижодида қардош халқлар, жаҳон илғор адабиёти дурдоналари билан муштарак жиҳатлар ҳам мўл. Адибнинг ўзи араб фузалоси Жўржи Зайдонни устоз деб атайди, роман ёзишга ҳаваслантирганлигини эслатади; адабиётшунос Сотти Ҳусайн, Собир Мирвалневларнинг ишларида Зайдон асарларининг Қодирийга таъсири ҳақида хилма-хил фикрлар илгари сурилган. Немис адабиётшуноси Нното Тун Абдулла Қодирий билан В. Скотт тарихий романини қиёслаб, улар орасидаги муайян яқинликларни аниқлаган; шу билан баробар «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида А. Пушкин, И. Тургенев, Л. Толстой, А. Чехов асарларидаги айрим персонаж, манзара ёки тасвир усулларини ёдга туширадиган ўринлар борлиги, ёзувчи сатираси, хусусан, «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвияси услуби, нфода тарзи жиҳатидан Сервентеснинг «Дон Кихот», Я. Гашекиннинг «Шоввоз солдат Швейкнинг кечмишлари» асарларига яқин туриш хусусида мулоҳазалар уртага ташланган. Бундай қиёсларни яна давом эттиравериш мумкин. Масалан, «Обид кетмон»даги Хатиб домла билан Мулла Мухсинларнинг пичинг-кинояларга тула қиёсий характеристикаси Н. Гоголнинг машҳур қиссидаги Иван Иванович билан Иван Никифорович образлари талқинидаги усулни эслатади...

Бу ерда эсга олинган ёзувчилар, асарлар билан Абдулла Қодирий ижодидаги муштаракликни илмий жиҳатдан чуқур, атрофлича ўрганиш навбатдаги вазифа; бироқ шу хил фактлар мавжудлигининг ўзиёқ муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳол шундан далолат берадики, Абдулла Қодирий асарлари, хусусан, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романилари соф миллий анъаналар заминидagina эмас, қардош халқлар, жаҳон илғор адабиёти билан алоқада — жонли мулоқотда, улар тажрибала-

рини ижодий узлаштириш асосида майдонга келган. Жаҳон реалистик адабиёти тажрибаларидан беҳабар ҳолда бундай етук реалистик романининг пайдо бўлиши асло мумкин эмас эди.

ЕЗУВЧИ. Шубҳасиз. Мен ҳам Кодирий асарларида жаҳоннинг кўп улуғ реалистлари ижоди билан муайян муштаракликлар борлигини сезиб тураман. Эҳтимол бу гап кўпчиликка эриш туюлар: Отабек нима учундир менга Андрей Болконскийни эслатади. Йўқ, ғоявий юкдорлиги, бадний концепцияси билан эмас. Одам сифатидаги баъзи қирралари биланми, ақл-заковати, муҳаббатга муносабати биланми... Билмадим, бу менинг шахсий фикрим.

ТАНКИДЧИ. «Ўтган кунлар»дек романининг майдонга келишида яна бошқа омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Романга қўл урган пайтда бу улкан истеъдод эгаси каттагина адабий, бой ҳаётий тажрибага эга эди. Қолаверса, у шахсий мутолаа, эскича таълим орқали миллий маданият, адабиёт бойликларини пухта ўзлаштириб олган, ёшлигдаёқ рус-тузем мактабида, кейинроқ Москвадаги журналистика институтида ўқиб, рус адабиёти, бинобарин, жаҳон илғор адабиёти билан яқиндан танишган эди.

Баъзан «Ўтган кунлар»нинг пайдо бўлиши фавкулудда бир ҳодиса сифатида кўрсатилади. Аслида бу роман тасодифан туғилиб қолган эмас, унинг муаллифи ҳар жиҳатдан шундай асар яратишга тайёр эди — ҳам ҳаётий, ҳам адабий тажриба, ҳам адабий билим, ҳам мафкура-дунёкараш, ҳам маънавий жиҳатдан... Буларнинг устига қулай ижтимоий-тарихий шароит — инқилобдан кейинги уйғониш — кўтарилиш — ҳуллас, ноёб истеъдоднинг рўёбга чиқиши, мислсиз асарнинг дунёга келиши учун ҳамма нарса муҳайё эди, шулардан бирортаси ҳам бўлмаганида «Ўтган кунлар»дек романининг яратилиши мушкул эди. Демак, буюк асарнинг майдонга келиши кўпдан-кўп омилларга боғлиқ экан.

ЕЗУВЧИ. Сиз санаган омилларнинг барчаси ҳам муҳим, аммо шахсан мен «Ўтган кунлар»дек романга қўл уришда муаллифнинг маънавий тайёргарлиги ниҳоятда муҳим роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидламоқчиман. Бу романга тайёргарлик пайтида, уни ёзиш вақтида адиб бутун вужуди билан шу романда акс этган ҳаёт нчида яшагани, нафас олганлигини сезиб тураман... Албатта, бировга нур бериш учун аввало уша

нур ўзингда бўлиши керак. Бадий асар эса, аввало, адиб маънавиятининг, қалбининг маҳсули. Бу гап янгилик ҳам эмас. Ўша пайтларда, яъни адабиётимизда тузук-куруқ реалистик прозанинг ўзи йўқ бир замонда «Ўтган кунлар»дек мукаммал асарнинг пайдо бўлиши чиндан ҳам фавқуллодда ҳодиса эди. Аммо, бу асарни Қодирий ёзганлиги тасодикий ҳол эмас. Негаки, Қодирий, Сиз айтгандай, ҳар жихатдан шундай романни ёзишга тайёр эди, жумладан, унда пухта билим, малака старли эди, Шарк ва Ғарб, жаҳон адабиётидан хабардор эди. Ҳўш, қисқа бир муддат ичида одам дарров шунча илмга эга бўла қолганимиз. деган савол туғилади. Бу энди скептикларнинг майда гапидан бошқа нарса эмас. Бадий ижодда истеъдод деган тушунча бор. Истеъдод эса ҳар қадамда учрайвермайди. Бошқалар ун йил ҳижжалаган нарсани истеъдодли одам бир йилда бемалол ўрганиши мумкин. Негаки, у моҳиятини тезроқ англайди. Такрор айтаманки, «Ўтган кунлар»нинг ўша пайтда бирданига яратилиши тасодикий туюлиши мумкин, лекин уни Қодирий яратгани тасодикий эмас. Чунки Қодирийнинг ўзи фавқуллодда истеъдодли адиб эди. Ҳамма гап шунда.

ТАНКИДЧИ. «Ўтган кунлар»ни роман жанрининг етук намунаси дедик. Қодирийнинг романага сифатидаги маҳорати масаласига келадиган бўлсак, аввало асардаги романга хос тафаккур санъати устида тўхталмоқ лозим. Мен аминманки, романга хос тафаккурни таъминлайдиган омиллар асарда ҳаётнинг романбоп нуқтаси — воқеа-ҳодисаси, жиддий, улкан драма ва баркамол, чуқур ҳис этилган янгича нуқтаи назарга эга бўлган қаҳрамоннинг мавжудлигидир. «Ўтган кунлар»да шуларнинг ҳаммаси бор.

Абдулла Қодирийнинг романага сифатидаги маҳорати аввало шундаки, у асари учун мозийдан мавзу танлар экан, тарихнинг романбоп нуқтасини тополган: боя айтилганидек, ўтган асрнинг ўрталари, феодал муносабатлар чок-чокидан сукилиб кетган, феодал ҳукмдорлар мамлакатни бошқаришга, идора этишга яроқсиз бўлиб қолган, қолоқ одатлар одамлар турмушига оғу солаётган, бинобарин, ижтимоий, маънавий-ахлоқий зиддиятлар энг олий нуқтага кўтарилган бир давр; бундай ҳол узоқ давом этиши мумкин эмас, юрт қандайдир улкан ўзгаришлар олдида, бу ўзгаришлар ҳали юз бермаган бўлса-да, унинг нафаси уфуриб ту-

рибди... Ҳаётда чок-чокдан сукилиб кетаётган феодал муносабатларга, қолоқ одатларга қарши турувчи, юрт истиқболи ҳақида бош қотирувчи, янгиликка ташна илғор кучлар ҳам бор, аммо эндигина шаклланаётган бу кучлар ҳали ожиз, бунинг устига уларнинг хатти-ҳаракатлари зиддиятли. Ана шундай тарихий шароит, вазият романга асос қилиб олинган.

ЁЗУВЧИ. Адибнинг маҳоратини қарангки, роман учун танланган вазиятнинг ўзида асар концепцияси мужассам. Персонажлар тақдир, конфликт, сюжет, композиция — ҳаммаси бир йўла тугилгандек. Асарнинг бошиданоқ гоҳ «шахсий», гоҳ «ижтимоий» боблар курнади. Бироқ, бу асарни булак-булакка ажратадиган мутахассислар роса тер тўкиб изласа топадиган гап. Аввал Отабек ошнқ бўлиб қолади, кейин отасидан Тошкент воқеалари ҳақида хат олади. Аввал Кумушга уйланади, кейин қамоққа тушади. Аввал бир қамоқдан кутулади, кейин Тошкентда исён кўтарилади. Аввал Мусулмонқулнинг қонли чангалидан қутулади, кейин уша замоннинг бошқа бир ижтимоий зулм чангалига — чиркин удумлар исканжасига тушади. Буларнинг ҳаммаси ниҳоятда табиий равишда рўй беради. Агар хон замонасининг зулматида яйраб юрадиган Ҳомидлар бўлмаса, Отабек ноҳақ чақувга учрамасди. Агар Юсуфбек ҳожини Азиз багчининг мулозими бўлмаса, Отабек сиёсий душман саналмасди. Агар Юсуфбек ҳожини халқини Азизга қарши қўзғотмаса (бу ишнинг у азбаройи ўғлининг жонини сақлаб қолиш учун эмас, ҳақ йўлида, адолат йўлида қилади), Отабек Мусулмонқул қўлида сўйинлар эди. Агар эркин севги йўлига гов бўладиган чиркин удумлар бўлмаса, Кумуш охир-оқибат жувонмарг бўлмасди. Мана шу «агар-агарлар» романда шунчалик чамбарчас боғланиб кетганки, асар воқеалари уша фожиага тула манфур замон устидан чиқарилган ҳукмнома бўлиб жаранглайди. Натижада Отабек ҳам уз даврининг қурбонига айланган фожия қисмат бўлиб китобхон хотирасида умрбод сақланиб қолади.

ТАНҚИДЧИ. Роман кўптармоқли. Унда бир неча инсоний тақдирлар, сюжет тармоқлари мавжуд. Аммо барчаси романдаги бош ғоявий муаммо — ижтимоий муносабатларнинг нобоплиги, инқироzi, қолоқ одатларнинг келтирган жабри масаласи билан боғланади. Ҳо-

зир яратилаётган айрим романларимиз шу жиҳатдан оқсайди...

ЁЗУВЧИ. Айрим асарларимиз шу жиҳатдан оқсайдилар, деган гапингизда жон бор. Ҳар қандай бадний асарнинг бош тасвир объекти — инсон, унинг мураккаб олими. Баъзан биз замонамиздаги улкан ютуқлар, катта ишлар ҳақида ёзамиз, мана шу ҳодисалар инсон тақдирида нима ўзгаришлар қилаётганини, одамларимиз қисматидаги катта зиддиятлар, курашларни ишонarli, етарли тасвирлаб бера олмаيمиз. Баъзан эса бунинг тескарисини кўраимиз. Инсоннинг шахсий ҳаёти тасвири катта ижтимоий ҳаётдан ажраб қолади.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар» ўзбек адабиётида алоҳида шахслар тақдирини бевосита ёки билвосита юрт тақдири билан, оддий одамларнинг шахсий ҳаёти, ишқий саргузаштларини, шахсий-оилавий драмаларини юртдаги муҳим тарихий жараёнлар, давр драмаси билан узвий алоқадор ҳолда ифода этиш бобидаги дастлабки тажрибалардан эди. Асарни ўқиганда унда ифода этилган давр нафасини, тарихнинг романга хос кенг камровли манзарасини, ҳаракатини, драмасини кўриш, аср туғенини баралла ҳис этиш мумкин.

Асардаги ишқий-оилавий саргузаштлар ҳар қанча ҳаяжонли бўлмасин, агар улар муайян тарихий-ижтимоий ҳодисалар, давр драмаси билан боғлиқ ҳолда берилмаганида, роман бу қадар муҳим аҳамият, таъсирчанлик касб этмаган бўлар эди. Романда ишқий-оилавий моjarолар маънавий-ахлоқий муаммолар билан боғлиқ ҳолда берилади. Лекин шу маънавий-ахлоқий муаммолар ҳам даврнинг ижтимоий зиддиятларига бориб туташмаганида ёки уларнинг ижтимоий моҳият, драмаси очиб берилмаганида, роман бу қадар реалистик қудратга эга бўлолмас эди. Зотан, ижтимоий таҳлил реалистик асарнинг қони ва жонини ташкил этади.

ЁЗУВЧИ. Ижтимоий таҳлил менингча, ҳаётни, шахс ва жамият муносабатларини, даврни, тарихни чуқур бадний идрок этиш оқибатида юзага чиқади. Бадний идрок этиш эса, энг аввало ҳаёт ҳодисаларини ичида ёнмоқ. Чингиз Айтматов сўзлари билан айтганда, изтиробга, ларзага тушмоқ демакдир. Ёзувчи фақат ўзингина ларзага тушиб қолмай, тарихни ҳам ларзага, изтиробга солмоғи лозим. Қодирий ҳаётни, даврни чуқур идрок этиш орқали тарихни ларзага, туғёнга соловган, ўтган аср туғенини, фарёдини янги давр китоб-

хонига етказолган. «Ўтган кунлар»нинг реалистик кучи, ижтимоий-бадний қиммати ҳаммадан бурун шунда деб биламан.

ТАНҚИДЧИ. Боя биз «Ўтган кунлар»да халқ руҳияти, миллий туйғулар, одат-таомиллар тасвири, бу борада ёзувчи нигоҳининг ўткирлиги, мислсиз маҳорати ҳақида гаплашдик. Ёзувчи реализмининг кучи, фазилати фақат шундангина иборат эмас. Улуғ адиб реализмининг қудрати яна шундаки, у халқ турмушининг бетакрор жамолини катта билимдонлик, нозик дид билан гавдалантириш баробарида халқ ҳаётининг маънавий-ижтимоий жиҳатларини чуқур таҳлил этиб беради, муайян тарихий ҳодисалар, миллий феъл-атворлар, уларнинг тақдири орқали феодализмнинг, унда амал қиладиган қолоқ одатларнинг ғайринисоний моҳиятини очади. ижтимоий адолат, инсон эрки, бахти, камолоти сизгари умуминсоний ғояларни илгари суради; оддий, камсуқум, ҳалол, жабрдийда одамларга нисбатан шафқат-мурувватга чорлайди.

Ёзувчи реалистик санъатининг яна бир жиҳатига эътиборни тортмоқчиман. «Ўтган кунлар»да барча ҳодисалар ҳаракатда берилади, бу ҳаракатлар эса диалектик тарзда, ички зиддиятлари билан содир бўлади; табиийки, ҳаракатлар диалектикаси қаҳрамонлар орқали амалга оширилади. Роман сюжети узлуксиз давом этадиган ички зиддиятларга тўла ҳаракатлар занжиридан ташкил топган. Ҳаракатлар занжиридаги ҳалқалар ҳар хил — воқеалар гоҳ оромбахш-қувончли, гоҳ тўғиз-ташвишли, гоҳ тантанавор-сурурли, гоҳ алам-изтиробли. Улар бир-бири билан тўхтовсиз алмашиб туради. Шуниси характерлики, бахтли, оромбахш, қувончли дақиқалар ниҳоятда қисқа, ўткинчи, шу билан баробар улар пинҳона зиддиятларга тўла, уларда яқин орада юз бериши мумкин бўлган кўнгилсизликларнинг шарпаси сезилиб туради. Отабек билан Қумуш кечмишини эсланг. Тасодифан дуч келган йигитга қизнинг кўнгли тушиб қолган. У пинҳона ишқ ўтида маст. Шу орада у куёвга узатилади. пинҳона ишқ ўтида ёнган қизга тўй тантаналари, қувончлари татимайди; ниҳоят, куёв қиз пинҳона кўнгил қўйган йигит бўлиб чиқади, энди у қутилмаган бахт, висол лаззатидан маст.. Лекин бу висол лаззати узоққа бормади, чақув-иғво туфайли Отабек, унга қўшилиб қайнота Қутидор ҳибсга олинади, йигит ва қайнота тақдири қил устида

турганда яқин одамлар мадади билан улар ҳибсдан озод этиладилар; яна висол, бахтли дақиқа, бироқ орадан кўп ўтмай тағин кўнгилсизлик; Ҳомид каби кимсалар ҳасад-қутқуси. юртдаги тартибсизликлар туфайли қаҳрамон бошига кетма-кет оғир савдолар тушади; ниҳоят, Ҳомид орадан кўтарилади, Кумушлар хонадонигаги англашилмовчиликлар барҳам толади, юртда нисбий осойишталик рўй беради, бошда Кумушнинг Тошкентга кетишига асло рўйхуш бермаган ота-она энди Кумушни олиб, Отабеклар хонадонига борадилар, яна висол, бахтли дақиқалар, аммо шу дақиқаларнинг ўзида муросага келтириш мумкин бўлмаган зиддиятлар, кундошлик можароси, келгусида содир бўладиган катта фожиаларнинг аниқ шарпаси...

ЁЗУВЧИ. Ҳодисалар ҳаракатининг ички драматизми, тадрижий, узлуксиз ривожни ҳақида гапиряписиз. Мени воқеалар ривожигади мантикий изчиллик, ёзувчининг далиллаш санъати лол қолдиради. Бир қарашда «Ўтган кунлар»даги ҳар бир боб алоҳида асарга ўхшайди. Илмий тилда айтганда, ҳар бир бобнинг ўз тугуни, фабуласи, конфликти, апогейга чиққан нуқтаси, ечими бор. Бироқ, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан шу қадар чирмашиб кетганки, ҳеч қайсисини ўрнидан силжитиб бўлмайди. Керак ўринда адиб бир хонадан иккинчисига ўтадиган «туйнуклар» қолдириб кетади. Бу нарса асар бошидаёқ кўзга ташланади. Отабек илк бор Ҳомид билан кўришганида Кумуш ҳақида гап кетади. Ҳомид типирчилаб қолади. Қутидор Отабекни чақирганида Ҳомид ҳам ўғринча боради. Уни Тўйбека тасодифан кўриб қолади. Бу ёқда Отабек оҳ чекиб ётади, у ёқда Кумуш «иситмалаб», «алланучук сўзларни айтиб» чиқади. Шу ўринда мени китобхон сифатида кўп ўйлатадиган бир деталь ҳақида гапиргим келади. Қутидорнинг ҳовлисида ариқ ўтади. Кумуш ҳаётининг бурлиш нуқталарида ариқ бўйига бир неча бор боради. Аввалига Кумуш Отабекни шу ариқ бўйида илк бор кўргани учунгина адиб бу детални қайта-қайта ишлатган деб ўйлаган эдим. Тўғри, бош муддао шу. Аммо, бу деталь яна бошқа мақсадни ҳам ташишини кейин тушундим. Гап шундаки, ўша замонда аёл кишини ташқи олам билан боғлайдиган (лоақал орзуларини боғлайдиган) нарса — ариқ экан. Шу бонсдан ҳам қадимий қўшиқларда ариқ детални кўп ишлатиларкан. Шундай қилиб, романдаги

кейинги воқеалар ўз-ўзидан бири иккинчисини мантиқан давом эттиради.

ТАНҚИДЧИ. Романдаги тасодифлар ҳақида нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. Синчиклаб кузатган кишига романда тасодифлар кўпайиб кетганга ўхшайди. Отабек тасодифий ҳақув туфайли қамалади. Қумуш тасодифан қайнотасининг хатини топиб оладию, Ўтаббой қушбегига етказди-да, отаси билан эрини қутқариб қолади. Отабек иккинчи бор ўлим ёқасида турганида Тошкентдан келган хат билан яна қутулиб қолади. Отабек қайнотасиникидан ҳайдалганида тасодифан уста Олимникига бориб қолади Уста Олим эса Содиққа қўшни. Қумуш иккинчи бор узатилаётганида куёвни ўлдириб кетишди. Отабек бу ишнинг, умуман ўз кулфатларининг сабабчиси Ҳомид эканини тасодифан билади... Битта асарга шунча тасодиф кўпلىк қилмайдими? Йўқ, кўпلىк қилмайди! Негаки, Қодирий бу ҳодисаларнинг ҳаммасини чинакам реалист ёзувчи сифатида мантиқ билан оқлайди. Аввало, Отабекнинг қамалиши тасодифий эмас. Қумушга кўз тиккан Ҳомид, калласи ёрилиб кетгудек ўйлай-ўйлай, охири Отабекнинг Марғилонга келишини Тошкент воқеаси билан боғлайди. Қўрбошига ўхшаш порахўрлар бор экан, Отабекни қаматиш унинг учун ҳеч гап эмас. Қумуш хатни топиб олиши ҳам тасодиф эмас. Ўлим олдида турган кишининг ҳар бир буюми одам учун азиз бўлади У эрининг кийимларини кўздан кечирган бўлиши ҳеч гапмас. Айнан шу хат уни қутқариб қолишининг сабаби шундаки, жарчи жар солиб, икки гунохкорнинг айби нимадалигини айтган, буни Қумуш эшитган. Отабекнинг иккинчи бор қамалиши яна ғаламсликдан бўлади. Иккинчи бор қутулиб қолиши-чи? Буниси Азизбекнинг очкузлиги, золимлиги, Юсуфбек ҳожининг халқпарварлиги билан боғлиқ.

Хатни айнан Ҳасанали элтиб бергани эса мутлақо ҳаётий деталь. Отабекнинг уста Олимникига бориб қолишига ажабланмаса ҳам бўлади. Бу аҳволда у дунёнинг нариги чеккасига бориб қолса ҳам ажабланмас эдик. Ниҳоят, Содиқнинг чувринди ҳовлиси айнан шу чекка маҳаллада бўлиши ҳам ажабланарли ҳол эмас. Уста Олимнинг Ҳомидни ёмон кўриши учун сабаб бор. Биласиз. Қомилбекнинг қотили Ҳомид деганида уста ҳеч ажабланмайди. Бу гапнинг

Отабек олдида айтилиши эса ўқувчини хайрон қолдиради дейишга асос йўқ. Негаки, Отабек устанинг қадрдони, бинобарин, унинг яширадиган сирфи йўқ. Отабек Ҳомиднинг режаларини ҳам осонгина билиб олмайди. Жаниат пучуқ ҳовлидан хабар олгани чиққанида Отабек замбил тагига бекинишини эсланг... Энг охиригиси. Умрида бировнинг юзига тик қараб қаттиқ гапирмаган Отабек одам улдиради. Тагин бир эмас, учта каллакесарни! Хуш, буниси қай даражада исботланган? Чинакам реалистик тасвир билан жой-жойига қўйиб исботланган! Отабек умрида илк бор одам боласини пичоқлаб, ўзини йўқотар ҳолатга келганида тешилган девор ортидан жонидан суйган кишининг нафасини эшитади. Ниҳоятда аниқ руҳий ҳолат! Бунақа пайтда ўз номуси учун, борингки, адолат учун жонини беришга қасд қилган одам ҳеч нимадан тап тортмайди.

Асарда фақат чинакам реалист санъаткоргина уддалай олиши мумкин бўлган ғалати ҳолатлар кўп. Юсуфбек хожи хотинининг Отабекни Тошкентда уйлантиришини маъқулламайди, аммо унинг раъйига қарши ҳам боролмайди. Кумушни доим «анди» деб ҳақоратлаб юрадиган, «ҳинди домла»нинг «сеҳри»дан нажот тополмай кийналган Ўзбек ойим марғилонлик келинини илк бор кўрганида қувонганидан йиғлаб юборади. Негаки, ўз хатосини дафъатан англай бошлайди. Икки марта улим олдида турганида ҳам рақибларининг юзига тик қараган. Мусулмонқулдек қонхўрдан қўрқмаган Отабек икки хотинли бўлиб қолганидан сўнг, айниқса, Кумушбиби Тошкентга келгандан кейин Зайнабга бир хил, Кумушга бир хил гапиришга мажбур бўлади. Негаки, икки бор улим олдида турганида ҳам ўзини ҳақли деб биларди. Бу ўринда эса у ўзиниям айбли санайди. Ниҳоят, Ўзбек ойимдай шаддот хотин Кумушнинг улимидан кейин Отабек бутунлай Марғилонга кетиб қолганида лом-мим деёлмайди... Реалистик асарда ёзувчининг дадиллаш санъати деб шунини айтадилар!

ТАНҚИДЧИ. Тасодифлар орасидаги мантиқий, ҳаётий, зарурий алоқадорликни топа олиш, буларга китобхонни ишонтира билиш чиндан ҳам санъат. Фақат реалист санъаткоргина бунинг уддасидан чиқа олиши мумкин. Қаҳрамонларнинг энг қалтис дақиқалардаги ҳолати, руҳияти, хатти-ҳаракати ифодаси-чи? Буларни топиб тасвирлаш ҳам катта санъат! Қодирий энг тифиз,

драматик дақиқаларни ҳам, қаҳрамоннинг ниҳоятда қувончли оиларини ҳам уқувчи қалбини титроққа соладиган қилиб беради, уларни «энг нозик» дақиқалардан, Одил Ёқубов «Абдулла Қодирийни уқиганда» мақола-сида айтганидай, «эсон-омон ўтказиб» ола билади. Отабек билан Кумушнинг плк учрашув дақиқалари ёки узоқ ҳижрондан сўнг Тошкентдаги висол онлари, Кумушнинг Ўзбек ойим, Ҳожин ва Зайнаблар билан дийдорлашув лаҳзалари нфодаси — булар реалистик тасвирнинг ажойиб эҳсони.

ЁЗУВЧИ. Дарҳақиқат, «Ўтган кунлар»да бунақа ҳолатлар куп. Эслам-а, Отабек Марғилонга борганидан кейин узининг Зайнабга унаштирилганини қай юз билан айтишни билмай, охири, умуман Тошкентга қайтиб бормасликка аҳд қилади. Шунда Қутидор қудасидан хат олади, сирдан хабардор бўлади. Отабек айтолмаган бу сирни Кумушга ота-онаси айтишади. Кумуш изтироб ичида утирган Отабекнинг олдига чиқади. Ораларида шундай гап бўлади: «— Мен рози, мен кўндим! — деди дафъатан Кумуш; бу сўзни нимадандир қўрққандек шошиб айтди». Ҳамма гап унинг бу сўзни «нимадандир қўрққандек шошиб» айтганида! Бу ҳолатда тахлика ҳам, порозилик ҳам, алам ҳам, умид ҳам, хуллас жуда куп туйғулар мужассам. Агар Кумуш минғиллаб, йиғлаб-сиқтаса, пичинг қилса, у Кумуш эмас, бошқа аёл бўлиб қоларди. Лулавозлик қилса, қаттол Ҳушрўйга ухшаб қоларди. У эса Кумуш! Шу вазиятда фақат Кумушгина шунақа дейишига, деганда ҳам айнан шунақа дейишига шубҳа қилмайсиз. Умуман, романда бунақа нозик тасвирлар куп. Кумушнинг кўзи ёриганида Отабек Зайнаб билан тунайди, туш кўради. Отабекнинг туши кейинги фожеаларнинг ишорасидек. Майли, бунақа ҳолатни топиш унчалик мушкул эмас. Аммо унинг уйғониши лавҳасида ёзувчи битта жумла ишлатади: «Чучиб уйғонди. Ёнида Кумуш... Зайнаб йўқ эди...» Бу нима дегани? Отабекку Зайнаб билан тунаган эди. Нимага адиб Кумушнинг номини айтяпти? Нимага Отабек аввало Кумушни излайди? Жуда аниқ, ҳатто тушунтириш мушкул бўлган даражада аниқ руҳий ҳолат! Яна бир жойи. Кумуш заҳар ичган. «Ҳасанали табибга югурди, Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалоқни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қусмоқда...» Нега қилар ишни қилиб бўлган Зайнаб чақалоқни кўтариб туради? Мана шу жумланинг тагида ҳам изоҳлаш мушкул бўлган гаплар бор Ўлаётган Кумуш эрининг Зайнабга «та-

лоқсан», деб ҳайқирганини эшитганида сунги бор кузи ярқ этиб очилиб кетади... Атоқли адибимиз Одил Ёқубов ёзганидек, бундай нозик лаҳзалар ёзувчи учун «қил куприкдан утиб олиш»дек мушкул иш. Бунақа мушкул, нозик вазифани адо этиш фақат улкан санъаткор ёзувчиларгагина насиб этади.

ТАНҚИДЧИ. Энди романдаги тасвирининг, ифода воситаларининг хилма-хиллиги масаласига утайлик. Абдулла Қодирийнинг бу борадаги тажрибаси ҳам ўз даврига нисбатан жуда катта жасорат, олға ташланган дадил қадам эди. Етук бир реалистик асарнинг ўзида биз ҳам романтик бўёқлар билан жилланган лавҳаларга, ҳам эртактардагидек сирли, кутилмаган фавкуллодда вазиятларга, ҳам турмуш-маиший ҳаёт иқричқирлари тасвирига, ҳам чуқур ижтимоий-психологик таҳлилга (буниси етакчи), ҳам детектив-саргузашт ифода усулига дуч келамиз. Асарнинг услубий оҳанги, тасвир мутаносиблиги, аввал айтилганидек, сержило-полифоник: гоҳ майин лирик, гоҳ шиддаткор драматик, гоҳ ҳазил-мутоиба, киноя-кесатиклар билан йўғрилган комик тасвир садолари бир-бири билан алмашиниб туради; ёзувчи ҳодисаларни гоҳ ўз тилидан, гоҳ персонажлар нуқтан назаридан ҳикоя қилади, мактуб усулидан кенг фойдаланади; реалистик принципларга изчил риоя қилган ҳолда она тилимизнинг жонли сўзлашув бойликларига дадил мурожаат этади, айни пайтда асарда қадимий ёзма адабиёт, хусусан, эски наср тили ифода тарзига хос унсурлар ҳам оз эмас. Қаранг, бир асарнинг ўзида нақадар хилма-хил усул, услуб, ифода воситаларининг уйғунлиги, ҳозирги ибора билан айтганда синтези! Шаклдаги синтез аслида бизда «Ўтган кунлар»дан бошланган. «Ўтган кунлар»даёқ реализмнинг бағри хилма-хил услуб, ифода воситаларига кенг очик эканлиги тасдиқ этилган.

Шуниси муҳимки, бунчалар хилма-хил услуб, усул, воситаларни бағрига жо этган асар поэтик жиҳатдан яхлит, бир бутун. Кейинги пайтларда бир асарда хилма-хил услуб, усул, ифода воситаларидан фойдаланиш бобида бир оз нуноқлик юз бераётир, бу ҳол купинча асарнинг поэтик яхлитлигига монелик қилаётир, буниси эса ҳар хил йўллар, масалан, «мозаика» деган ниқоб билан оқлашга уринишлар бўлаётир. «Ўтган кунлар»да хилма-хил шакллардан, воситалардан фойдаланиш бор, ammo унда «мозаика»нинг ҳеч қанақа асорати йўқ...

ЕЗУВЧИ Ёдингизда бўлса, бир суҳбатда синтезлашув жараёни бугунги адабиётда катта янгилик эмаслигини айтган эдик. Бунга Қодирий ижоди ҳам мисол бўла олади. Ёзувчининг ҳамма асарларида, жумладан, «Ўтган кунлар»да ҳам юқорида айтганимиз — реализмининг изчил тасвири ҳам, лирик ҳолатлар ҳам, халқ оғзаки ижодидан унумли, ўринли фойдаланиш ҳам, детектив тасвир ҳам, хат, туш кўриш приёми ҳам, натурализмга яқин турадиган тасвир ҳам, юмор ҳам — барчаси бор. Бироқ бу ҳол асарнинг поэтик яхлитлигини бузмайди.

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар» услуб жиҳатдан изчил реалистик оқимга мансуб. Унда асосан ҳодисалар, характерлар ҳолис тарзда ифода этилади. Ёзувчи санъатини қарангки, асарда ўша етакчи услубий-ҳиссий оҳанг сақланган ҳолда айрим ўринларда ҳодисаларга фаол аралашиб, қаҳрамонларга нисбатан муаллиф муносабатини ошкора ифода этиш, публицистик баҳо ва хитоблар ҳам учрайди. Бу ҳол, айниқса, юртдаги ижтимоий вазиятга баҳо беришда, ижтимоий жиҳатдан зарарли тарихий шахслар, масалан, Мусулмонқул, Худоев, Азизбекларга, маънавий-ахлоқий жиҳатдан тубан кимсалар, чунончи, Ҳомид ва Содиққа муносабатда яққол кўринади.

ЕЗУВЧИ. Тўғри айтасиз, Қодирий «Ўтган кунлар»да асосан изчил ҳолис услуб йўлидан боради. Аммо, айрим ўринларда ҳодиса ва қаҳрамонларга нисбатан ўз муносабатини яшириб ҳам ўтирмайди. Баъзан бу йўл ўзини унча оқламайди. Айрим персонажлар тасвирида муаллиф «бир махлуқ эди» деб қўя қолади. Эҳтимол бу — реалистик проза учун номақбул йўлдир. Лекин кўп жойларда муаллиф муносабати асар воқеаси ривожини, бадийлигини сусайтирмайди, аксинча, кучайтиради. Содиқларнинг яшаш тарзи тасвирланган сахнани эсланг. Иқирт ҳовли, ойлаб сув кўрмаган ирқит идишлар... Ҳаётда бирор нурли мақсади бўлмаган одамнинг уйи шунақа бўлади-да! Ёзувчининг бу манзарага салбий муносабати шундоққина сезилиб турибди... Кумушнинг азасига етиб келган ота-она ҳолатини чиқишга келганда адиб хитоб қилади: «Бечора она, бечора ота!..» Реалистик асардаги публицистик талқин ҳақида гап кетса, айрим ўртоқлар бунга тиш-тирноғи билан қарши турдилар. Аслида бу ҳам тўғри. Баъзи асарларда қаҳрамонни оқлаш, олқишлаш ёки сўкиб ке-

тиш, эзмаланиш, юракдан эмас, томоқдан чиққан хитоблар публицистика деб берилаверади. Қодирийнинг хитоби эса, айтайлик, Офтоб ойимнинг соч юлиб йиглаши, Қутидорнинг талмовсираб қолганини кўрсатувчи бутун-бутун саҳифалардан кўра кучлироқ таъсир қилади китобхонга. Мен оддий ўқувчи сифатида ҳам, оддий қаламкаш сифатида ҳам бунақа «публицистика»ни хамиша қўллаб-қувватлайман.

ТАНҚИДЧИ. Сиз қувватлайдиган таъсирчан публицистик тасвир учун романдан яна бир мисол. «Наво куйи» бобида бўзахона, у ердаги Отабекнинг ҳолати тасвиридан олдин ёзувчи шундай публицистик чекиниш қилади: «Халқимизнинг таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча эди. Ўғрилик қилгани учун қўл кесилар ва ё дорга осиларди. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадилар, ичкилик учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, номозсизларни текширар, фарзи айини билмаганларни урдирар эди. Иш шунчалик нозик бўла туриб ҳам ўғрилар ўз тирикчиликларни орқасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб, моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопга бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўп, аммо фарзи айиннинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўп кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда, расмий суратда ичкилик сотиш билан тирикчилик қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар».

Киноя-кесатиклар билан ёниб айтилган бу гаплар китобхонни давр зиддиятлари ичига тагин ҳам чуқурроқ олиб киради. Бугина эмас, айни пайтда бу ердаги маълумотлар Отабекнинг ўша кезлардаги хатти-ҳаракатини далиллаш учун ҳам хизмат этади.

Романда ҳар гал қаҳрамонларнинг ижтимоий қиёфаси, ғоявий-сиёсий маслаги устида гап кетганда ёзувчи изчил, аниқ-равшан позицияда туради, халқ, юрт манфаатидан келиб чиқиб, уларни баҳолайди. Мусулмон-қул, Худоёр, Азизбеклар эл-юрт кушандаси бўлганликларини учун ёзувчи уларга нисбатан чексиз нафратини

яшира олмайди. Айни пайтда эл-юрт манфаати, осойишталиги йўлига жонини тиккан кишиларга, хусусан, Юсуфбек ҳожига нисбатан муаллифнинг меҳр-эҳтироми ҳамиша сезилиб туради. Аммо бошқа кўпчилик ижобий қаҳрамонларга ёзувчи меҳрининг изҳори ўзгачароқ — бу ерда бўёқлар сержило, ранг-баранг... Ёзувчининг бу борадаги маҳорати Отабек, Кумуш, айниқса Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Зайнаб образлари тасвирида ниҳоятда ёрқин кўринади; етук реализмга хос хусусиятлар — характерларга хилма-хил томондан ёндашиш, уларда ҳам кучли — мусбат, ҳам ожиз — манфий томонларни назардан соқит қилмаган ҳолда, бутун мураккаблиги, барча қирралари билан ифодалаш, характерлардаги манфий жиҳатлар, ожизликларнинг ҳаётий илдизини очиш, далиллаш санъати шу образлар тасвирида янги куч билан намоён бўлган.

ЁЗУВЧИ. Адабиётимизда қордек оппоқ ижобий ва кўмирдек қора салбий образлар яратиш тамойили эскирганига анча бўлган. Жонли инсон қиёфасини яратишнинг илдизлари олисга бориб тақалади. Бу борада ҳам Қодирийнинг ўзига хос катта улуши бор. Ҳали айтганимиздек, бошига қилич келганида ҳам рост сўзлайдиган Отабек икки хотин олдида азбаройи муроса учун иккиюзламачилик қилишга ўрганади. Кумушдек оқила жувон кундошнинг кўргандан кейин учирма гаплар айтиб, эрининг дилини вайрон қилади. Ҳожидек оқил одам кўра-била туриб ўғлини ўтга ташлайди: ярим довдир хотинининг сўзига кириб, Отабекни бахтсиз қилади, адолат учун кураша-кураша, охири узлатга чекинади. Қутидордек эсли одам ўз қизининг қурбон бўлишига бир қадар сабабчи бўлади — қизи Кумушнинг кундош ҳузурига бошлаб келади... Зайнабни олайлик. Уни ҳарчанд айбламайлик, барибир унга ачинамиз. Ахир у ҳам одам! «Жонсиз ҳайкал»ни кучоқлаб йиғлаганида унга раҳмингиз келмайдими?! Аёл кишининг рашки ёмон. Рашкидан қасди ёмон! Зайнабнинг асосий мақсади Кумушни ўлдирish эмас, Отабекка эга бўлиш (опаси қаттоллик қилмаганида у бу ишни асло қилолмасди). Муаллиф Зайнаб фожиасини янада чуқурлаштириш учун асар охирида битта лавҳа қўшади. Отабек Кумуш қабри қошида тунаган кечаси мажнуна Зайнаб келади. Отабек уни ҳайдайди:

«— Кет мундан!»

— Мен Кумуш! — деди яна Зайнаб, аммо кетмай

иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди».

Шу ҳолатнинг ўзида қанча-қанча маъно бор! Ниҳоят, Отабекнинг ўзи ҳам чиркин замоннинг қурбони бўлади. (Ёзувчининг мақсади уни курашчи қилиб тасвирлаш эмас эди.) Шунинг учун ҳам биз асардаги янги одамларнинг ҳаммасини севиб қоламиз. Негаки, улар, муайян камчиликлари бўлишига қарамай, тирик инсонлардир. Биз оқил-вазмин Отабекни, гузал, дилбар Кумушини, ўлган хотинига содиқ қолган меҳнаткаш уста Олимни, юмшоққина Мирзакарим Қутидор билан андишали Ойтоб ойимни, эл ғамини еб адо бўлаёзган Юсуфбек ҳожини билан чала-думбул Ўзбек ойимни чин юракдан яхши кўриб қоламиз. Буларни қанчалик яхши кўриб ачинсак, Зайнабга ўхшаганларга шунчалик раҳмимиз келиб, ижирғанамиз. Қизик, Отабекда ҳам худди шунақа ҳолат: Кумушини севади, Зайнабга раҳми келади. Ажиб мантиқий қаранг: муҳаббат билан шафқат деган сўз ёнма-ён туради. Шафқат билан нафрат деган тушунча бир-бирига тамоман тескари. Аммо мазкур учликда ғалати ҳол. Отабекнинг Зайнабга шафқати қанчалик кучли бўлмасин, донм нафрат билан ёнма-ён юради... Биз ҳам асар қаҳрамонларига бирда шафқат қиламиз, бирда (салбий персонажларга) нафрат билан қараймиз, бирда чин дилдан севамиз. Хуллас, лоқайд бўлмаймиз, ҳеч бирнга, ҳеч қайсисига! Аслида, ҳақиқий асар китобхонда худди шундай таассурот уйғотади.

ТАНҚИДЧИ. Асардаги чинакам реалистик манзаралар, уларнинг чуқур маънодорлиги, таъсирчанлиги, улардаги бўёқларнинг ранг-баранглиги масаласига қайтайллик. Ёзувчи алоҳида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ёки икки партнёр-персонаж орасидаги мулоқотларни, уларнинг ўша дамлардаги руҳий оламини, қалбларидаги жараёнларни гуё моҳир рассом сингари суратга солиб кўрсатади; шу билан баробар бир неча кишилар иштирок этадиган оммавий саҳналарни, бир оннинг ўзида бир неча одамларнинг хилма-хил ҳолат, руҳиятини кишини лол қолдирадиган даражада аниқ, жонли гавдалантиради. Знё шоҳинчининг уйидаги суҳбат, ўртадаги мажлис-зиёфат, тўй маросими, хусусан, қудаларни кутиб олиш манзараси — булар реалистик тасвирнинг мўъжизакор тухфаси! Қудаларни кутиб олиш лавҳаси беихтиёр И. Репиннинг «Запорожьеликлар турк султониغا хат ёзмоқда» картинасини ёдга солади...

ЁЗУВЧИ. Суҳбатимизнинг бошида Абдулла Қодирийнинг меъморлик, мусиқа санъати тажрибаларидан баҳраманд бўлгани ҳақида гап борган эди. Қодирий кино санъатидан ҳам яхши хабардор бўлган. Унинг «Равот қашқирлари» фильми ҳақидаги мақоласи шундан далолат беради. Айни пайтда у рассомлик санъати сирларини ҳам пухта билган. Хайриддин Султоновнинг «Раъно гулининг суви» ҳужжатли ҳикояси билан танишганда, муҳими, ёзувчи романлари, ҳажвияларини ўқиганда бунга тула ишонч ҳосил қилиш мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Ёзувчи тасвирлаган манзаралар фақат жонли, ҳаётий, пластиклиги билангина эмас, чуқур маънодорлиги билан ҳам диққатни тортади. Бир қарашда у қадар аҳамиятсиздек туюлган лавҳалар, персонажлар ҳам асарда чуқур маъно ташийди. «Тошкент қамалда» бобидаги «даҳшатлар тепаси» лавҳасини эсланг. Баъзи бировларга уч-тўрт юз кесилган инсон бошидан кутарилган тепа, ундаги бошлар қиёфаси ифодаси натуралистик тасвир бўлиб туюлиши мумкин. Лекин жиддий эътибор берсангиз, унда нақадар катта шафқатсиз ҳақиқат борлигини, бу даҳшатли лавҳа ўзaro урушлар, беҳуда қон тукишлар устидан чиқарилган ўтқир бир айбнома эканлигини англаб етасиз, қаттиқларза ичида қоласиз. Бамисоли В. Верешчагиннинг уруш даҳшатларини акс эттирувчи реалистик полотноларини томоша қилгандаги ҳолатга тушасиз.

ЁЗУВЧИ В. Верешчагиннинг асарларига мен бир хилда — нуқул эътиром билан қарамайман. Хусусан, бу улкан мусаввирнинг Ўрта Осиё тарихига оид айрим асарларида қора бўёқ кучайиб кетгандек туюлади. Бу менинг шахсий фикрим. Қодирийда эса ҳатто ўша қора манзаралар орасида ҳам табиий нур сезилиб туради. Бир қарашда аҳамиятсиздек туюлган лавҳалар, персонажларга жиддий маъно юклаш маҳоратига оид мисолларни яна келтириш мумкин. Марғилондан қудалар келганида Ҳожининг уйига йиғилган одамлар орасида жаллод ҳам бўлади. Ўқиб ҳайрон қолдим. Ҳожидек одам жаллодни нимага уйига чақирсин? Гарчанд у (Пирназар жаллод) бу ҳунарни ташлаб юборган бўлса ҳам, шу ерга келиши маънавий хилофдек кўринади. Бироқ, кейин тушундимки, муаллифнинг бундан мақсади бор экан. Отаси сўз уйини қилиб, Отабекнинг ҳам жаллодлик қилганини айтмоқчи экан... Ёки тағин бир манзара. Романда Қовоқ девона нима қилиб юриб-

ди? Одамлар унинг устидан кулишию, девонанинг бурнини оқишиб йиғлашини тасвирлаб ўтириш шартмиди? Бир қарашда шундай кўринади. Лекин Қовоқ девона романда биз ўйлагандан кўра анча катта маъно ташийди. Шундоқ қилиб, Отабек Зайнабга уйланди. Энг нуноқ ёзувчи Тошкентдаги тўйни ҳам бутун тафсилоти билан ёзар эди. Ахир, Тошкентдаги тўй Марғилондагидан фарқ қилади Қолаверса, шу кунлардаги Отабекнинг ҳолати китобхонга қизиқ туюлиши мумкин. Ўртачароқ адиб бўлса, бошқача йўл тутар эди. Асарни «Жодугар ҳинди» бобидан давом эттираверарди. Бироқ Қодирий Қовоқ девонани асарга олиб киради. Нимага? Биринчидан, «Қора тегин» Отабекнинг уйланишини билиб олди. Лекин девона образи асарга фақат шунинг учун киритилган эмас, ҳамма гап шундаки, Отабекнинг иккинчи уйланишидаги бутун қувонч — бир девонанинг битта белбоққа эга бўлишию, бир тоғора ош еб, маза қилишидан нари ўтмади. Бор гап шу! Аслида бу тўйнинг ўзи Отабек учун девоналикдек гап эди. Мана, ёзувчи нима демоқчи!

ТАНҚИДЧИ. Мен университет аудиторияларидаги лекцияларимда «Ўтган кунлар»ни ва Қодирийнинг бошқа асарларини бир вақтлар бўлган асоссиз танқидлардан ҳимоя қилиб гапирганимда, баъзан талабалар «Ўтган кунлар»да, умуман Қодирий реализмида камчиликлар, ожиз томонлар ҳам борми, деб сўрашади. «Ўтган кунлар»ни етук, баркамол роман дедик. Лекин шундай асар ҳам кам-кўстлардан холи эмас, албатта.

ЁЗУВЧИ. Албатта, Қодирий асарларида — «Обид кетмон»да ҳам, «Меҳробдан чаён»да ҳам, ҳатто адибнинг бош асари бўлмиш «Ўтган кунлар»да ҳам мутахассис сифатида эмас, оддий китобхон сифатида синчиклаб қаралса — айрим камчиликлар топилиши мумкин. (Беайб — парвардигор дейдилар, қолаверса, катта ишлар мутлақо камчиликсиз бўлмайди.) Шахсан менга Кумушдек оқила аёлнинг Отабек номидан ёзилган сохта хатларнинг биронтасидан эрининг дастхатини изламаслиги, пайқамаслиги ғалати кўринади. Тўғри, эри бировга уйланишини билиб, минг хил хаёлга бориб ўтирган хотин учун бунақа зарба оғир бўлади. Бироқ, Қутидордек тадбирли одам ҳам бу туҳматларга чиппачин ишонади... Эҳтимол, бу Қодирийнинг ўзи айтган «Чор дарвиш» туридаги дostonларни ўқиб ўрганган китобхонлар учун асло сезилмас... Тағин билмадим.

Балки, бу худди ўша романтик адабиёт таъсиридир... Қолаверса, романда айрим мантиқан чуқур асосланмаган ўринлар ҳам бор. Асар бошида Отабек Ҳасаналининг тақдирини, ўтмишини эслайди. Бу нарса муаллиф тилидан баён қилинса ҳам, Отабек руҳияти орқали берилади: «Ҳасанали ўттиз ёшлик вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғил, қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшликда ўлиб кетганлар...». Аввало, реалистик прозада бунақа дейилмайди. Боласи бўлиб, кейин ўлганми ёки бутунлай фарзанд кўрмаганми? Қолаверса, Отабек Ҳасаналини маънавий ота деб билади. Демак, бу нозик масалани у аниқ биллиши керак. Салбий қаҳрамонлар портретидан бир хиллик учрайди. Аксарияти пучуқ, тасқара. Жаннат образидан бир деталь жуда ҳаётий. У икки гапининг бирида «қиҳ» деб туради. Баъзи ўринларда адибнинг шонрона туйғулари меъёридан ошиб кетади. Қутидорниқидан қудачиликнинг хушхабарини олиб келган Ҳасанали ухлаб ётган Отабек ҳақида ўй суради: «Қайғурма, бегим, Ҳасанали отанг бу тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғули кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинли ҳам шеърятли тунларингнинг арафасидир, бегим!» Эҳтимол, шу қадар катта, муҳим ишни умрида биринчи марта қилган қул Ҳасанали ўша кеча қаттиқ ҳаяжонлангандир. (Аслида ҳам шундай!) Лекин саводсиз бир чол «шеърятли тунлар» дермикин? Бу муаллифнинг гапи эмасмикин?

Умарали ака, инсоф билан айтганда, мен ҳеч қачон, ҳеч кимнинг асаридан камчилик излаб ўқиган эмасман. Тўғриси, бу менинг вазифамга кирмайди ҳам. Ҳозир, мана буюк адиб (мен бу сўзни айтишдан истиҳола қилмайман) Қодирий домланинг асарларидаги айрим камчиликлар ҳақида сўз борар экан, бир нарсани уйлаб қолдим. Аввало, «Ўтган кунлар» ёзилганига етмиш йил бўлди. Ўшанда бизда чинакам реалистик прозанинг ўзи йўқ эди. Қолаверса, Абдулла Қодирий бу романини ёзганида ўттиз ёшга ҳам чиқмаган эди. Бугун ўттиз ёшимизда нимани қойил қиялмиз? Тўртта ҳикояни эллаб ёзсак, ўзимизни «классик» санагимиз келади. Йўқ, мен, ҳозирги ёзувчиларни айбламоқчи эмасман. Димоқчиманки, биз Қодирий ижодига етмиш йил беридан туриб, аввало, ўзимизнинг етмиш йиллик реалистик прозамиз тажрибаларига таяниб, қолаверса, жаҳон адабиётидан ижодий фойдаланишимиз имконияти ўша

даврга нисбатан етмиш марта кўпроқ бўлган даврда туриб гапираяпмиз. Ундан ҳам муҳими, «Ўтган кунлар» мана етмиш йилдирки, ҳамон севиб ўқиляпти. Шунинг ўзи катта гап эмасми! Бургут боласини ўзидан баландроқ учмагунча қўймай чуқилар экан.

Қодирий домла ўзбек реалистик прозасининг классиги, у ўз мактабининг яратди. Фақат бизнинг ўзбек адабиёти эмас, умуман ўша давр кўпмиллатли совет адабиётида катта из қолдирди. Биламиз, улкан адиб Авезов Қодирийни устоз санайди, улкан адиб Айтматов эса Авезовни ўз устози деб билади. Модомки, биз бир-биримизни устоз деб биларканмиз, мана шу устозлар сафида Абдулла Қодирий ҳам борлигидан чин дилдан фахрланамиз. Агар биз ўзбек прозаси «Ўтган кунлар» савиясида тўхтаб қолди, десак хато қиламиз. Негаки, етмиш йил мобайнида кўп яхши асарлар яратилди. Қодирий домла агар ҳаёт бўлганида бугун адибларимиз эришаётган ютуқлардан қувонар, камчиликларидан ранжир эди. Негаки, катта истеъдоднинг қалби ҳам катта бўлади. Мен оддий бир қаламкаш сифатида Абдулла Қодирийдек катта истеъдод эгасининг руҳига ҳамisha таъзим қиламан!

ТАНҚИДЧИ. Абдулла Қодирий ижоди, аниқроғи, «Ўтган кунлар» романи, романдаги ёзувчининг реалистик маҳорати, санъати, адиб реализмининг қудрати хусусидаги баҳс-мулоҳазаларимиздан келиб чиқадиган бугунги кун адабиёти, хусусан, ёш қаламкашлар учун энг асосий хулоса, сабоқлар нималардан иборат деб биласиз?

ЁЗУВЧИ. Ҳар қандай улкан санъаткор, табиийки, бошқа қаламкашларни ҳам ёзишга илҳомлантиради, таъсир кўрсатади. Бироқ, зийрак қаламкаш улкан адибдан фақат ёзишнигина эмас, қандай ёзмасликни ҳам ўрганади. Йўқ, Қодирий қандай ёзмаслик «намунасини» кўрсатган эмас. Гап бошқа ёқда. Ҳақиқий қудратли адиб асарини ўқиганингизда кўпинча ўзингизнинг машқларингиз майда, бачкана кўриниб кетади. Бошқа кўп классиклар қатори Қодирий домлани ўқиганимда менда ҳам шундай кайфият пайдо бўлади. Бугунги ёш қаламкашларнинг Қодирийга муносабати, ундан таълим олиши масаласига келсак, ҳар ким ўз хулосасини ўзи чиқаргани маъқул.

М У Н Д А Р И Ж А

«Сўз боши	3
Қисмат ва жасорат	5
Отага таъзим	26
«Ўтган кунлар» ҳайрати	37
Реалистик тасвир қудрати	47

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

«ЎТГАН КУНЛАР» ҲАЙРАТИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Муҳаррир *Х. Нуруллаев*
 Техн. муҳаррир *С. Турсунова*
 Бадий муҳаррир *Э. Нурмонов*
 Мусаҳҳиҳа *З. Ғуломова*

ИБ № 6795

Теришга берилди 22.12.95. Босишга рухсат этилди. 28.02.96.
 Формати 84×108^{1/32}. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди.
 Шартли б. л. 4,20. Шартли кр.-отт. 4,41. Нашр. л. 4,15.
 Тиражи 6000. Букюртма № 229.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30.
 Шартнома 13—124—95.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
 Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент,
 Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1- уй. 1996.

